

BARCSI TAMÁS

A hatékonyságtól a harmóniáig

Eljuthatunk-e a paradoxonok világából a gondoskodás és az alkotás világába?

Írásomban napjaink nyugati civilizációjának néhány kulturális „alapfogalmához” értékeket rendelek, és kritikailag elemzem ezeket. A kritikai társadalmelemzés alapvető célja a mindennapi, a meg nem kérdőjelezett folyamatok és jelenségek problematikuságának feltárása, amely talán elvezethet egyéni és társadalmi szinten is a problémákkal való szembenézéshez és a megoldások kereséséhez. A vizsgált alapfogalmak és értékek: fejlődés és hatékonyság, információ és tudás, fogyasztás és önmegvalósítás. A Szabadság és a Verseny Rendjének kritikai elemzése nyilvánvalóvá tesz bizonyos „eltüntetési folyamatokat”, és társadalmi-kulturális paradoxonok feltárásához vezet. Korunkat a válság – egyebek közt az ökológiai válság – időszakaként értelmezem, amelyben az emberhez valóban méltó élet – minden látszat ellenére – sokaknak a nyugati kultúrában sem adatik meg. A pozitív forgatókönyv szerint a válság eredményeként talán létrejöhet egy jobb, harmonikusabb, tiszteleten alapuló kultúra is. Három alternatív kulturális „alapfogalmat” illetve értéket mutatok be, röviden: fenntartható fejlődés és gondoskodás, ökológiai világszemlélet és tisztelet, alkotás és a valódi önmegvalósítás. A legfontosabb kérdés pedig az: vezet-e út a hatékonyság világából a harmónia világába?

I. Bevezetés

A nyugati társadalmak napjainkban (a posztmodern, vagy posztmodern utáni korszakban) inkább, mint korábban bármikor, a fejlődés, az információ, a fogyasztás bűvöletében élnek. A kritikai irodalom már a 20. század első felében felhívta a figyelmet a nyugati világszemléletben rejlő veszélyekre, amelyek az idő haladtával jócskán megsaporodtak és bonyolultabbá váltak. A globalizáció folyamata miatt ezek a problémák nemcsak a nyugati civilizációt érintik, hanem világproblémává válnak, illetve talán nem is a „történelem végéről”, hanem egy globális világcivilizáció történelmének kezdetéről kell beszélnünk.¹ Írásomban kritikusan közelítek napjaink nyugati civilizációjához, emellett bemutatok olyan

megközelítéseket is, amelyek talán egy alternatív élet- és világfelfogás szemléleti alapjait jelenthetik.

A civilizáció nyugati fogalma egy meghatározott történelmi kor terméke. Norbert Elias rámutat, hogy a „civilité” kifejezést, a „tárdalomban kívánatos viselkedésmód” értelmében a 16. században kezdték használni. A civilizáció (civilisation) szó Braudel szerint a 18. században született (egy 1766-os szövegben tűnik fel először), és „az intellektuális, technikai, morális, társadalmi haladás profán ideálját jelöli e szó. A civilizáció egyenlő a felvilágosodással.”² Ebben a fogalomban a Nyugat öntudata fejeződik ki – írja Elias (2004: 63-90).³

A nyugati civilizáció napjainkban meghatározóan a *Szabadság és a Verseny Rendje* (ahol az egyenlőség jogegyenlőséget jelent). A nyugati típusú demokráciákban a hatalom alanya a nép, amely hatalmát közvetlenül (elsősorban parlamenti, helyhatósági választásokon, népszavazásokon) és közvetett módon, választott képviselői útján gyakorolja. A választás nemcsak a politikai szférában érvényesülő fogalom, mert a *Szabadság világában minden az egyén választásain múlik*, aki bármilyen életmódot, foglalkozást, önkifejezési formát választhat, természetesen a törvényes kereteken belül. Ebben a világban a verseny központi szerepet tölt be (nemcsak a gazdasági szférában), a tisztességes versenyszabályokat az állam határozza meg. Az állam teljesíti közösség-szervező feladatait, segíti a versenyben lemaradókat, illetve az abból kimaradókat. Persze ez a képlet ma már, az államközi együttműködések, a szupranacionális szervezetek korában jóval bonyolultabb, de a rendszer alapvető logikája változatlan. Ennek a rendszernek nincs valódi alternatívája – állítják sokan. De azok sincsenek kevesen, akik úgy vélik, hogy ez a Rend számos ellentmondást, problémát hordoz magában. Az egyén sokszor úgy érzi, hogy a politikai folyamatokba érdemben nem szólhat bele, néha úgy tűnik: az egyéni választások csupán látszólagosak, továbbá ez a rendszer azt kívánja, hogy mindenki igazodjon a versenyhez, ezért a vezérigazgatótól az egyszerű munkásig mindenki a termelés, azon keresztül a profit növelésének eszköze. A *Verseny Rendben a siker (a hatékonyság) a legfőbb érték, a természet és az emberi tényező csak eszköz-értéket jelent, az együttműködés, a kooperáció (a profitszerzés és -növelés érdekében megvalósuló együttműködés esetén kívül), illetve a tisztelet háttérbe szorul. A haladás és a „fejlődés” jelszavai sok szempontból megkérdőjeleződnek az ipari társadalom posztmodern, posztindusztriális szakaszában, de a verseny megmarad. Problematikus, hogy a Verseny Rend olyan rendként jelenik meg, amely-*

1 Howard Perlmutter gondolatát idézi: Beck 2005: 62

2 Braudel A civilizáció története: a múlt magyarázza a jelent című írásának részlete: Karácsony 1997, idézet: 144. o.

3 Elias felhívja a figyelmet, hogy eltéréseket találhatunk a civilizáció szó használatában: az angol és a francia nyelvben egyaránt jelenti a saját nemzet, a Nyugat és az emberiség haladása miatt érzett büszkeséget. A civilizáció szó a német nyelvben csak az ember külső oldalát, az emberi létezés felületét fogja át, a kultúra szó a „saját teljesítményük és lényük felett érzett büszkeséget” jelenti, ennek persze megvannak a történelmi okai. (Az értelmiségi közép réteg megkülönbözteti magát a külső udvariassággal jellemezhető udvari rétegtől a 18. század végén, a 19. sz. első felében; ez a megkülönböztetés már Goethe és Kant írásaiban is megtalálható; később a társadalmi ellentétből nemzeti ellentét válik: a német nép, mint a kultúra letéteményesét és a többi nemzetet állítják szembe.)

nek nincs valódi alternatívája, illetve hogy negatívumai sokszor nehezen felismerhetők, továbbá ezek, mint a pozitívumok megvalósulásáért hozott szükségszerű és ésszerű áldozatok jelennek meg. Bonyolítja mindezeket e Rend világméretű kiterjedésének folyamata, amit globalizációnak nevezhetünk. Ennek a fogalomnak számos értelmezése lehet: beszélhetünk gazdasági, politikai, kulturális, ökológiai globalizációról, amelyek összefüggésben állnak egymással, és túlzás lenne azt állítani, hogy a globalizáció kizárólag e Rend (gazdasági, politikai, kulturális, stb.) kiterjedését jelenti (vannak olyan folyamatok, amelyek kifejezetten ez ellen hatnak), de meghatározó mértékben erről is szó van.⁴ A következőkben ugyan a nyugati civilizációról lesz szó, de a leírt jelenségek egyre inkább világjelenséggé válnak (persze jelentős eltérésekkel, ezen a helyen a leírt folyamatok és más civilizációk, kultúrák viszonyára nem térek ki).

A nyugati Rend főbb jellemzői pro és kontra: a választás lehetősége – a választás látszólagossága, jó életszínvonal – a „jó élet” felfogásának eltorzulása, fejlődés – „felesleges” javak termelése, hatékonyság – az ember és a természet eszközként való kezelése, a verseny igazságossága – növekvő egyenlőtlenségek. Ebben az írásban a felsorolt tényezők mindegyikének részletes elemzésére nincs mód, ezért a következőkben a nyugati civilizáció napjainkat meghatározó (egyre inkább globálissá váló) kulturális „alapfogalmai” közül a *fejlődés*, az *információ* és a *fogyasztás*, illetve a hozzájuk rendelt három érték: a *hatékonyság*, a *tudás* és az *önmegvalósítás* valódi jelentését igyekszem feltárni. Írásomban a nyugati civilizációt, mint nem ideologikus Rendet, elsősorban mint a Szabadság és a Verseny Rendjét értelmezem (ezt értem a továbbiakban a Rend fogalmán, s jelzem, ha a fogalmat más összefüggésben használom), és megkísérlem nyilvánvalóvá tenni a szabadság, a választás és a verseny világában érvényesülő alapvető ellentmondásokat. Ezek fogalmazódnak meg a civilizáció „barbárságba” fordulásának lehetőségében, a fejlődés, a tudás és az individualitás paradoxonában, a ráció civilizációjának irracionálisában (a ráció paradoxonában), illetve napjaink „eltüntetési” folyamataiban.

II. A nyugati civilizáció néhány kulturális alapfogalma és értéke

1. Fejlődés és hatékonyság

A modern korban a legfőbb társadalmi cél a *fejlődés*, a *haladás* érdekében végzett tudományos alapú racionális cselekvés, ami a világ tökéletesítését eredményezi: *még* kényelmesebb, egészségesebb, gazdagabb életet, *még*

⁴ Wallerstein a globalizációt a kapitalista logika univerzálissá válásaként, a világpiacon intézményesüléseként fogja fel. Ulrich Beck ennél összetettebben értelmezi a jelenséget: beszél *globalizmusról*, mint a világpiacon uralmának ideológiájáról, ez az ideológia a globalizációt csupán egyetlen, a gazdasági dimenzióra korlátozza. A *globalitás* Beck szerint azt jelenti, hogy már régóta világtársadalomban élünk, a zárt térségek képzelete már csak fikció. A *globalizáció* azokat a folyamatokat jelenti, amelyek során a transznacionális szereplők hatására a nemzetállamok tekintélye megrendül.

több választási lehetőséget (fogyasztási termékek, életmód, szórakozás). A modernitás, és így a fejlődés fogalma az utóbbi időben azonban kérdésessé vált. A modernitást az ész mindenhatóságába, a világ megismerhetőségébe vetett hit, a rendre, rendezettségre való törekvés, tehát a „tudományos objektivitás és a politikai-gazdasági racionalitás haladáselvű egyesítése” jellemzi (Parton – O’Byrne 2006: 57–61). Manapság azonban megkérdőjeleződnek az univerzális igazság-kritériumok, a „metanarratívák” érvénytelenné válnak (Lyotard 1993/A), és sokan vélik és érzik úgy hogy korunk a „széttöredezettség”, a bizonytalanság világa. Mindezt a *posztmodern* kifejezéssel foglalhatjuk össze, bár ennek számtalan értelmezése ismert (vannak, akik a modernizmus részének tekintik, mások egy teljesen új korszakként, megint mások csupán korhangelvűként értelmezik, stb.), valamennyi felfogásában közös a modernitáskritika (Hankiss 2000: 153–158).⁵ Bár a kép nem ennyire tiszta. Egyetértetek azzal a felfogással, amelyet többek között Hankiss Elemér is bemutat, hogy a modern kort, világfelfogást alapvető kettősség jellemzi: a modernizmus univerzalizáló, racionalizáló, a világ megismerhetőségét hirdető törekvése mellett megfigyelhetünk egy ezzel párhuzamosan érvényesülő tendenciát is: a modernizmus másik „arca” reflexív, önkritikai, relativista, a valóságábrázolás lehetőségét megkérdőjelező karakterű. A posztmodern felfoghatjuk úgy is, mint a másodikként említett tendencia kiterjedését, felerősödését.⁶

Mit is értünk fejlődésen a nyugati civilizációban? Véleményem szerint az újkortól kezdve egyebek közt egyfajta magatartásváltozást (a civilizált viselkedés kialakulását), technicizálódást, illetve a „kényelem” és a jólét fokozódását. Norbert Elias *A civilizáció folyamata* című könyvében úgy látja, hogy az egyes emberi terveknek és cselekedeteknek az összeszövődése olyan „figurációkat” idézhet elő, amelyeket egyetlen ember sem tervezett vagy hozott létre: az emberek interdependenciájából sajátos rend származik, amely kényesítőbb és erősebb, mint az őt alkotó egyes emberek akarata és esze, ez szabja meg a történelmi változás menetét, ez alapozza meg a civilizáció folyamatát (Elias 2004: 466). Elias részletesen vizsgálja a 16. és a 18. század között a nyugati laikus felső réteg vonatkozásában megfigyelhető viselkedésváltozást, pontosabban a civilizált viselkedés mércéjének átalakulását. A „civilité” fogalmát a társadalomban elvárt emberi viselkedésmód (a civilizált viselkedés) értelmében először Rotterdami Erasmus használja, 1530-ban megjelent, *De civilitate morum puerilium* című (egy herceg fiának ajánlott, fiatal fiúk által követendő magatartásmódokat leíró) könyvében. Természetesen a korábbi időszakokban is volt olyan viselkedésminta, amelyhez alkalmazkodni lehetett, pl. a „courtoisie” fogalma azt a viselkedésformát jelentette, amely a nagy feudális urak lovagi udvaraiban alakult ki (ezt foglalják össze a közép-

⁵ A modernizmusra Hankiss szerint pl.: az emberi személyiség autonómiája, a differenciálás, azaz a valóság különböző tartományainak éles megkülönböztetése, fogalmak, fogalomhálók használata, a rendre való törekvés, az univerzális törvények keresése, míg a posztmodernizmusra az emberi személyiség központi magjának „ elvesztése”, „de-differenciálás”, a változás, a kiszámíthatatlanság hangsúlyozása, az egyértelmű valóságértelmezés elvetése jellemző.

⁶ A bemutatott értelmezés részben Giddens és Bertens gondolatain alapul.

kori „asztali nevelők”), de egy új abszolutisztikus-udvari arisztokráciának 16–17. századi kialakulásával már a „civilité” fogalmát részesítették előnyben (Elias szerint lassan ez a kifejezés van eltűnőben, megjelenik a 19. századtól a „civilisation” fogalma, amely arra utal, hogy a civilizációs folyamat egyik szakasza „befejeződött és feledésbe merült”, a társadalom felső- és középrétegei már a civilizáció birtokában vannak, ezt terjeszteni, esetleg továbbfejleszteni kívánják). Talán „eltüntetési folyamatnak” is nevezhetnénk azokat a viselkedésváltozásokat, amelyeket Elias részletesen bemutat (a 16. és a 18. század között keletkezett illemkódexek elemzésével): Az emberek egyre jobban eltűntetik, elfojtják mindazt, ami „állati”, ami közönséges, illetlen. Fokozódik az önkontroll kényszere, megváltozik a szégyen- illetve a feszélyezettségküszöb. Megfigyelhetjük ezt a változást például az evéssel kapcsolatos viselkedés (a közös tálas, az evőeszközt mellőző étkezési módokat, a nagyobb állatdarabok felszolgálását felváltják tányéron, kis adagban, késsel-villával fogyasztandó ételek, s a továbbiakban az állat feldarabolását sem az asztalon végzik, hanem elkülönített helyen, és az étkezések előtt). Az orrtörés, a köpködés, az ürítés, és általában a hálöhelyiségben való viselkedés, a férfi és nő közötti kapcsolat illetve a támadókedv szintén megváltozik (kialakulnak az állami erőszak-monopóliumok).

Nagy társadalmi jelentősége van annak, hogy a középkorban mindennapos, test-test elleni támadást, az állandó háborúskodást felváltotta egy „viszonylagos önmérséklet”, s hogy a háborúk csupán meghatározott téridőbeli enklávékra korlátozódnak. A fizikai támadásra csak bizonyos, a központi hatalom által szentesített esetekben kerülhet sor, pl. amikor hatóságai személy áll szemben a bűnözővel; nagyobb tömegek csak háborús vagy forradalmi összecsapás kivételes időszakában folytathatnak harcot egymással. A civilizált világban a közvetlen testi küzdelem egyre inkább gépesített harccá válik: gyakran láthatatlan vezérek parancsára kell egy szintén láthatatlan ellenség ellen harcolni. A civilizált társadalmak mindennapjaiban is megvan a támadóösztön kielésének kifinomult és pontosan körülhatárolt lehetősége: Elias a versenysportokat említi, amit többen néznek, mint ahányan részt vesznek benne, így közvetett módon, a játékosokkal, a versenyzővel való azonosulás során élhetőek ki az ilyen irányú affektusok. Jellemző, hogy a szem válik az öröm közvetítőjévé, hiszen számos tilalom nehezíti az örömszerzésre irányuló vágyak közvetlen kielégítését (Elias 2004: 106- 261).

Az így értelmezett, civilizált viselkedés valóban rögzült magatartásformává válik a 19. századra, bár a folyamat természetesen nem állt meg, így pl. napjainkban a civilizált élethez hozzátartozik az olyan higiéniai előírások betartása, amelyek csak a 19. század végétől válnak általánossá (pl. bizonyos fürdési, tisztálkodási szokások). A civilizált viselkedés Elias által bemutatott mércéje alapvetően napjainkban is érvényes, a tömeg-társadalmak létrejötté és a hatvanas évek kulturális „forradalma” és annak következményei azonban némileg átalakították ezt a mércét is. A 20. században a tömegek viszonylagos felemelkedésének, tanulási lehetőségeink, a városiasodásnak, a tömegkommunikáció fejlődésének hatására a civilizációs-mérce általánossá vált, ugyanakkor egyszerűsödött, vesztett „kifinomultságából”. További, ezzel részben párhuzamos változás is vég-

bement. A 19. században a viktoriánus időszak az „eltüntetés” és a merev illemszabályok korszaka: az emberi érintkezések szigorú keretek között folyhatnak, az öltözködés zárt, a testből szinte semmit sem mutat, a szexualitásra való utalás még egy távoli formájába is illetlen (a zongora lábát is „felöltöztetik”). Ezek a szabályok a 1920-as évektől lazulnak, de az igazi változást a hatvanas évek hozzák el. A lázadó generáció elvetette a társadalmi érintkezés formális szabályait, s a zárt és formalizált viseletek helyett megjelennek az egyszerű, eklektikus, egyedi, színes ruhák. A meztelenség természetessé válik, a szexualitás és az élvezetek szabadságát hirdetik. Bár mindennek napjainkban is érezhető a hatása, ezeket a törekvéseket a fogyasztói társadalom magába olvasztotta, megfosztotta ellenzékiességétől: a szexualitás manapság az egyik legjobb áru, az erotikus tartalmú szórakoztatóipari termékek pedig gyönyör-pótlékokhoz, kerülő utakhoz juttatják az embereket. Valójában a *szexualitás korunkban is sokféle módon beszabályozott*, de már egyre kevésbé kapcsolódik hozzá a bűn fogalma, ehelyett azonban megjelent egy új félelem: ezúttal az AIDS-től. A szexualitás emellett része lett a „versenynek”, amennyiben az életnek ezen a területén is „teljesíteni” kell (a szexuális teljesítmények versenyeznek, jellemző a mennyiségi- és eszközszemlélet). Mindenesetre a gyönyörhöz jutás (és nemcsak a szexuális gyönyörrel van szó) lehetőségeinek megszaporodása a Rendnek nagyon is megfelel. Herbert Marcuse mindezt „represszív deszublímációnak” nevezi: „A társadalmilag megengedhető és kívánatos kielégülés terepe jelentékenyen kiszélesedik ugyan, de a Gyönyörrelv e kielégülés folytán redukálódik – megfosztják azoktól az igényektől, amelyek a fennálló társadalommal összeegyeztethetetlenek. Az ekként beszabályozott gyönyör alávetettségét szül.” (Marcuse 1990: 97). A hatvanas évek fiataljainak egyedi és formabontó öltözködése a hetvenes évektől divattá válik. Az üzlet és a hivatal világában megmaradnak a hagyományos viseletek (öltöny-nyakkendő, kosztüm), a farmer-póló összeállítás pedig a munkán kívüli világ formaruhájává válik, illetve a test ruhák mögé rejtését felváltják a test átalakítások változatos módszerei (pl. a testszín megváltoztatása: szolárium, hajfestés, smink, fitnessz, fogyókúra, plasztikai sebészet) az uralkodó test-ideál mintájára, *a test elrejtése tehát nem szűnik meg, csak átalakul más értelmet kap.*

A fejlődés értelmezhető *tudományos és technikai fejlődésként* is, hiszen az elmúlt háromszáz évben (különösen az elmúlt 130 évben) olyan mértékű tudományos és technikai haladás ment végbe az emberi világban, mint ezelőtt soha. A gépek, a technikai vívmányok révén világunk kényelmesebb lett, a gépek szerepet játszottak a civilizált magatartásmódok fenntartásában, könnyebbé tették életünket. Mindez azonban számos veszéllyel, problémával is jár.

Lewis Mumford korunkat mint a „*Megagépezet*” korszakát mutatja be, s ezen elsősorban a társadalom gépszerű megszerveződését érti. Ennek a „láthatatlan gépezetnek” a korai változatát az emberi ész „félelmetes méretű kiterjesztése” hozta létre (ez a folyamat csak a nyelv kialakulásához hasonlítható), és specializált illetve mechanizált emberi elemekből volt összeállítva, amelyek kezdetben alig használtak segédeszközöket: pl. az egyiptomi piramisok csiga és emelődaru használata nélkül épültek

fel. A „Megagépezet” létrejöttében a csillagászati megfigyeléseknek, a matematikai jelöléseknek, az írott feljegyzéseknek és egy abszolút kozmikus rend elképzelésének, illetve ennek egy emberi rend eszméjével (az uralkodó istenhez hasonló személy) való összefonódása játszott szerepet. Megszületik a gép és a gép mítosza. Ez a gépezet két formában jött létre: mint *Munkagépezet* és mint *Hadigépezet*. Az előbbi életigenlő és építő, a másik élettagadó és romboló. A „Megagépezet” elleni lázadás, az abban való részvétel megtagadása az istenekkel szembeni lázadást jelentette. A láthatatlan gépezet segítségére egyre több fából, vasból, rézből álló gépet készítettek. Az új filozófiák, vallások, amelyek a személy, az egyén szerepét hangsúlyozták, általánossá tették a „Megagépezet” elleni lázadást. A Munkagépezet (legalábbis korai formájában) eltűnik, a Hadigépezet azonban a későbbi társadalmakban, kultúrákban is tovább él. A munka gépszerű megszervezési módjának a 18. századtól kezdve egyre nagyobb szerepe lesz, s a tudomány fejlődésével a mechanikus gépek egyre nagyobb segítséget jelentenek a munkavégzésben, miközben a testi erő szerepe egyre kevésbé lesz meghatározó (Mumford: 1988).

Mindez oda vezet, hogy a gépszerűen megszervezett társadalomban az ember a termelés bármikor cserélhető eszközeként (csavar a gépezetben) jelenik meg, ugyanakkor az egyre könnyebbé váló, de továbbra is a mechanikus munkákat a legtöbb helyen gépekkel végzik (használgják, felügyelik a gépeket). A gépek nemcsak a munkafolyamatban játszanak szerepet, hanem az emberi élet minden területén ott vannak. A „Megagépezetet” alkotó „gép-emberek” gépeken dolgozva gépeket állítanak elő, gépekkel közlekednek, gépek segítségével szórakoznak és kommunikálnak, így függőségbe kerülnek a gépektől, s technika nélkül már el sem tudják képzelni az életüket, sőt, még több, tökéletesebb gépet igényelnek. Sokan félnék a gépek lázadásától, amikor nem az ember uralkodik a gépeken, hanem *a gépek uralkodnak az emberen*. Ez a gépek kultuszának, a gépektől való függőségnek a korszakában bizonyos mértékben már meg is valósult, persze nem úgy, ahogy a sci-fi írók azt elképzelték. Ha valamilyen oknál fogva egyszer csak nem működnének az életünk részévé vált gépek, káosz alakulna ki. Az ember gépek által végzett ellenőrzése már megszokott dologgá vált, ám ezeket a gépeket törvények és emberek irányítják, az ellenőrzés a magánszférát nem érintheti. Tehát nincs szó a Nagy Testvér korának veszélyéről, mivel mindez a munka ellenőrzését illetve az emberek biztonságát szolgálja – hangzik a szokásos megnyugtató. Mégis elgondolkodható, hogy az embert szinte életének minden pillanatában megfigyelik vagy megfigyelhetik: bekamerázott folyosók és üvegfalú szobák, egy légtérben lévő irodák a munkahelyeken, ellenőrizhető hivatali számítógépek, biztonsági kamerák a boltokban, bankokban, közintézményekben, térfigyelő rendszerek a városokban, illetve a kézi videokamerák és a fényképezős telefonok segítségével bármilyen esemény azonnal dokumentálható, az internet útján pedig a felvett anyag bárhova eljuttatható.

A világ gépszerű megszervezésének újkori alapját a természet és *az emberi test gépszerű felfogása* jelenti. A biotechnológiai forradalom, az emberi génkészlet egyre teljesebb megismerése és a génebészet fejlődése elvezethet akár a „megtervezett csecsemők” korszakához is: amikor egy

potenciális emberi lény génkészletébe nemcsak valamely betegség megelőzése miatt avatkoznak be, hanem bizonyos tulajdonságokat is megváltoztatnak, korrigálnak, akár a szülők kívánsága szerint. Az ilyen beavatkozások általánossá válásának beláthatatlanok a következményei, elvezethetnek akár egy új eugenikához, illetve egy új „elit-réteg”, a megtervezett, gépszerűen tökéletes emberek és a természet szerencsejátékának kiszolgáltatott, alacsonyabb rendűnek minősített emberek közötti, meglehetősen veszélyes szakadék kialakulásához.⁷

A gépszerű megközelítés oda vezet, hogy mindennek meghatározott rend szerint kell történnie a racionális Rend társadalmában, amelyben a hatalom a Rend fenntartásának technikai hatalma, s amelyben kiküszöbölnek mindent, ami *rendellenes*, vagyis ami a Rend számára veszélyes vagy használhatatlan (tehát Rend-ellenes). Michel Foucault szintén a 16-18. század közé teszi egy új típusú hatalom létrejöttét, amely a test megfegyverzésére létrejött új technikákban, intézményekben jelenik meg. Itt a test erőinek megfékezéséről, legyőzéséről, a test politikai technológiájáról, a *hatalom mikrofizikájáról* van szó, amelyet az apparátusok és az intézmények mozgatnak meg. A test csak akkor lesz hasznos erő, ha termelő test és ugyanakkor alávetett test. Ezt az alávetettséget nemcsak erőszakkal vagy ideológiával lehet elérni: az erőt ki lehet játszani az erő ellen, az alávetettséget ki lehet számítani, meg lehet szervezni, s a módszer lehet kifinomult – nem kell fegyverhez vagy terrorhoz folyamodnia, és mégis fizikai természetű maradhat: azaz lehet tudás a testről. A mikrofizikában megnyilvánuló hatalmat – véli Foucault – nem mint tulajdont, hanem mint stratégiát kell elgondolni, uralmának megvalósulásait nem a „birtokbavételnek” kell tulajdonítanunk, hanem hajlamoknak, manővereknek, taktikáknak, technikáknak, működéseknek, egy állandóan megfeszített, mindig cselekvésre kész kapcsolathálót kell belőle kiolvasnunk. Ez a hatalom inkább gyakorlódik, mint birtokol, az alávetettek által és rajtuk keresztül érvényesül. A mikrohatalmak „nem egyértelműek”, nem engedelmességek a „mindent vagy semmit” törvényének (nem lehet ezeket egyszerűen megdönteni, mert számtalan ellenállási pontot határoznak meg: a bizonytalanság gócait, amelyek részei a rendszernek, Foucault, 1990: 37-39). Létrejönnek olyan zárt intézmények, amelyekben a felügyelet és az alávetés új technikái érvényesülnek. Foucault a könyveiben külön foglalkozik az őrültség történetének bemutatása kapcsán az elmegyógyintézetek előzményeit jelentő közkórházak szerepével (Foucault 2004), illetve a modern büntetőhatalom kialakulásával, a börtönök elterjedésével (Foucault 1990). Ebben a vonatkozásban is feltárhatunk „eltüntető folyamatokat”: a Rend a társadalmi normák ellen vétőket, az abnormálisnak vagy deviánsnak bélyegzett embereket (akik közel sem csak a valóban bolondokat és bűnözőket sorolták) „humánus” módon elrejt a társadalom elől.⁸

A 20. században, az ideológiákra épülő totális rendszerek (amelyek mindegyikében fontos szerepet játszott a fejlődés sajátosan értelmezett gondolata), tehát az ideológiailag alátámasztott Rend társadalmi ember-

⁷ Vö. Fukuyama: 2003 ill. Barcsi: 2005

⁸ Lásd Foucault idézett műveit, ill. Klaniczay 2003: 140–158.

milliók életét követelték. Ezekben az államokban a Rend szervezése technicizálódik, gépek segítségével történik, de a Rend legfőbb biztosítéka az, hogy minden ember a félelem-rendszert fenntartó adminisztrációs cselekedetek végrehajtója és eszköze is egyben (jelentéseket ír és róla is jelentéseket írnak), mindenki mindenkit figyel. A háború a technikai eszközöknek is köszönhetően világháborúvá lesz, és az Elias által leírt civilizált kereteket áttörve barbársággá fajul. Az ember, az ideológiáért (vagy ideológia ellen) vívott háború eszköze, mint pusztító gépek parancsra működtetője, és mint pusztító gépek áldozata jelenik meg. *A totális rendszer parancsteljesítő eszköz-emberének hétköznapi technikai rutin-feladatává válik értéktelenné, alacsonyabb rendűnek, ellenségnek minősített emberek tömeges likvidálása* (megsemmisítő táborok), a holokauszt a technikai racionalitás embertelen irracionálisba fordulásának elborzasztó jelképe is. A civilizáció barbársága korábban is ismert volt, mint a civilizáció terjesztésének barbársága, de a holokausztot kitermelő rendszerben, magukat civilizáltak tartó emberek hétköznapi rutinfeladatként, illetve az ideologikus Rend világának fenntartásáért és megjobbításáért hozott szükségszerű – tehát racionális tevékenységként – értelmezték mélyen civilizáció-ellenes tetteiket (emberek iparszerűen szervezett összegyűjtését és elszállítását koncentrációs táborokba, tömeges elégetését gázkamrákban). A pusztító irracionális kapott parancs gépies végrehajtásának kényszere, a Rend ideológiája, a gyilkolás technikai kidolgozottsága (a halál „tömegtermelése”) változtatta mindennapivá és racionálissá a végrehajtók számára. A holokauszt a nyugati civilizáció, *fejlődés barbárságba fordulásának mindenkor fennálló lehetőségét* is szimbolizálja. Ez a barbárságba fordulás (amely a globalizáció világában az egész emberi civilizációt érintheti, bárholon kiindulhat, és amelynek sokféle oka lehet) szinte észrevétlenül is végbemehet: ehhez nem kell feltétlenül valamilyen ideológia. Létrejöhét pl. a jólét barbársága, a gépkorszak barbársága (ezek ötvöződhetnek egymással), a megmaradt természeti erőforrásokért való harc barbársága, de megvalósulhat egy konkrét kiváltó esemény hatására is, mint „összeomlás”: pl. egy nukleáris katasztrófa után kialakuló, a túlélőket akár a civilizáció előtti szintre süllyesztő világa. (Negatív irodalmi utópiákban ezek is megjelennek. Néhány példa: Az ideológiai barbárságra: Orwell 1984; a jólét és a technika barbárságra: Huxley Szép új világ; az összeomlás barbárságra: Merle Malevil, Védett férfiak).⁹

A II. világháború után a diktatorikus félelem-rendszerek nem szűntek meg, a kommunista államokban továbbra is fennmaradtak: meghatározó a Rend fenntartóinak félelme a külső ellenségtől, s az emberek félelme a Rend fenntartóitól (ill. egymástól). A külső ellenségtől való félelem oly-

⁹ A barbárságba visszaesés lehetőségéről lásd: Horkheimer – Adorno 1990, illetve: Ortega Y Gasset: 2003, Ortega a jelenkor barbárságáról, mint a tömegember barbárságáról is ír, ld. pl. (i.m.: 126.o.): „Őszinte sajnálatomra hangsúlyozottan rá kell mutatnom, hogy ez a roppant műveletlen ember, ez a legújabb barbár a modern civilizációnak – elsősorban is civilizációnk XIX. századi változatának – az automatikus terméke.” Ulrich Beck a civilizáció törékenységről ír. Vö. Beck 2005: 48. A fogyasztói társadalom sikeremberének „barbárságáról” az egyik legmegdöbbentőbb regény: Bret Easton Ellis: Amerikai psycho (Európa, Bp., 2006) c. műve. Számos, a témát érintő irodalmi alkotást találhatunk még, ld. erről: Jávorszky 2006: 434–440.

kor Nyugaton is irracionális módon nyilvánult meg: lásd a McCarthy-korszakot az USA-ban, megmutatva, hogy a Rend (ami nyugaton a Szabadság Rendje) fenntartásáért az emberi jogi előírások is megszeghetők (ezt mutatja napjainkban a terrorizmus elleni harc is: Abu Graib, Guantanamo). A Verseny Rend mintaállamának, az USA-nak egyedüli szuperhatalommá válása, a Szovjetunió bukása után ez a Rend mint a szabadság és az igazságosság alternatíva nélküli berendezkedése jelenik meg. A nyugati típusú civilizáció terjesztése új értelmet ad a fejlődés fogalmának, a korábban elzárt, volt szocialista társadalmak és egyéb elmaradott térségek felzárkóztatását, a Rend-be való bekapcsolását jelenti (amely komoly ellenállásokat gerjeszt, lásd: fundamentalista mozgalmak, terrorizmus). A piacgazdaság, a verseny-logika nélkül nincs valódi haladás, hangoztatják sokan, például Kínára utalva, amely formálisan megmaradt kommunista államnak, de a gazdasági nyitást követően óriási lépésekben fejlődik.

A fejlődés értelmezhető *a kényelem és a jólét fokozódásaként* is. Ennek alapját az új tudományos és technikai felfedezések jelentik, az új gépek, technikák vitathatatlanul hozzájárultak a jobb élet- és munkafeltételekhez. A tömegtermelésnek köszönhetően azok a javak, amelyekhez korábban csak kevesen jutottak hozzá, széles rétegek számára váltak elérhetőkké. A munkakörülmények javulásához a társadalmi (pl. szakszervezeti) mozgalmak is jelentősen hozzájárultak, s a szegénység fogalma is átértelmeződött. A Nyugat jóléti társadalmában a munkások megfelelő bért kaptak egyre könnyebbé váló munkájukért, és mindemellett egyre több szabadidővel rendelkeztek, amelynek eltöltésére számos szórakozási lehetőség állt rendelkezésükre.

A nyugati civilizáció alapvetően a verseny-logika alapján működik. A piacon a legkülönfélébb termékek versenyeznek egymással. Az előállításnak hatékonynak kell lennie, azaz a rendelkezésre álló anyagi és szellemi energiákat maximálisan ki kell használni a minél versenyképesebb termék előállítása érdekében. A verseny meghatározott szabályok között folyik, ami biztosítja a verseny „igazságosságát”, továbbá a versenyből bármikor „ki lehet szállni”. Az egyes ágazatokban folyó verseny a fejlődés legfőbb generátora, így a versenynek társadalmilag hasznos következményei vannak. Az egyén, mint „versenyző” úgy érezheti, rajta is múlik a kényelmes, jó élet fenntartása, illetve növelése. Munkájáért tisztességes fizetést kap, ami lehetővé teszi, hogy élvezze a neki is köszönhető jó életet. A verseny-szemlélet a magánéletet és a szórakozási formákat is áthatja: az egyén munkán kívül is versenyben áll az őt körülvevő emberekkel (pl. abban, hogy milyen autója van, milyen ruhákban jár, milyen lakásban lakik), illetve a civilizáció fejlődésével párhuzamosan megnő a sportversenyek szerepe a társadalmakban (lásd Elias megállapításait), így a nyugati ember kikapcsolódásként is (bár általában csak közvetve: nézőként, szurkolóként) a verseny világában marad (a sportversenyek társadalmi szerepét jelzi pl., hogy a híradók után közvetlenül a sporthírek következnek, nem is beszélve a sportcsatornákról). Egyre abszurdabb méreteket ölt, teljesítményekre késztet az általános rekordállítási láz, és ez nemcsak sportversenyekre vonatkozik (lásd Guinness-rekordok).

Mindezzel kapcsolatban számos probléma vethető fel. Ebben a Rendben az emberi tényező is a terméket előállító termelés eszköze, illetve maga is termék, aki saját magát: képességeit, tudását adja el a piacon. Az egyén gyermekkorától kezdve azon dolgozik, hogy minél piacképesebb tudás birtokába jusson. A különböző bizonyítványok megszerzése után a kezdő munkavállalónak el kell adnia magát a piacon, ahol nemcsak a tudás, hanem a „csomagolás” is sokat számít (a fizikai külső, öltözködés, akár az önéletrajz felépítése), illetve a kapcsolatoknak is óriási a szerepük. A verseny-szemlélet általánossá vált: a szülők arra szocializálják a gyereket, hogy az adott kereteket meg nem kérdőjelezve, minél hatékonyabb legyen: „csak akkor lesz belőled valaki, ha jól teljesítesz az iskolában, ha különórákra jársz”. Verseny folyik a jobb középiskolákba, egyetemekre való bekerülésért. A tömeges felsőoktatás korában egyáltalán nem mind egy, hogy milyen iskolában végez valaki, s hogy tanulmányai során specializálódott-e már valamire, milyen kapcsolati tőkével rendelkezik. Az egész szocializációs folyamat lényegében nem egyéb, mint a piacgazdaság későbbi „versenyzőinek” kinevelése, akik számára a Verseny Rend teljesen természetes. S a kérdés nem az, hogy jó-e ez a Rend, vagy sem, mert nincs alternatívája, hanem hogy nekem milyen szerepem van (lesz) benne: győztes vagyok (leszek) vagy vesztes? A munkavállaló ebben a rendszerben is csupán eszköz, és ezen az sem változtat, ha a munkavállaló azonosul a Renddel. Sokan vannak, akik csak kényszerből vesznek részt a versenyben, s azonosulásuk a verseny céljaival kényszer-azonosulás. A Rendszerben nagyon nagy mértékű a kiszolgáltatottság, az állás megtartásáért való megalázkodás. Ezeket a jelenségeket Marcuse nagyon jól összefoglalja, így ismét őt idézem: „A technikai Egészen belül a gépesített munka – ahol a munkaidő nagyobbik részét (ha ugyan nem egészét) automatikus és félautomatikus reakciók töltik ki – mint élethossziglani foglalatosság továbbra is megerőltető, eltompító, embertelen rabszolgaság; sőt még megerőltetőbb, mivel fokozódik az ütem, fokozódik a gép kezelőjének (inkább mint a terméknek) az ellenőrzése, s fokozódik a munkások egymástól való elszigeteltsége.” (Marcuse 1990:47). Az eldologiasodás folyamata folytatódik: a fejlett ipari civilizáció rabszolgái szublimált rabszolgák, de rabszolgák, mert az ember dologgá degradálódása továbbra is jelen van, „ez a létezési mód nem szűnik meg attól, ha a dolog megelevenedik és maga választja meg anyagi és szellemi táplálékát, ha nem érzi dolog-létét, ha csinos, tiszta, mozgékony dolog.” (Marcuse 1990:55).

A „boldog tudat” (hit abban, hogy a valóság ésszerű, és hogy a javakat a rendszer szolgáltatja) munkásával kapcsolatban az elidegenülés fogalma kérdésessé válik, mivel az egyének azonosulnak a rájuk kényszerített társadalmi létezéssel, s abban saját fejlődésüket és kielégülésüket lelik meg. Marcuse szerint azonban ez a valóság az elidegenülés egy előrehaladottabb fokát hozza létre, ahol az teljesen objektívvá válik: az elidegenült szubjektumot fölszippantja elidegenült létezése, s csak egy dimenzió létezik, de ez van jelen mindenütt és minden formában. Bár Marcuse alapvető megállapításai aktuálisabbak, mint valaha, a munka világát tekintve napjainkban árnyaltabb a helyzet. Sokan írnak manapság a *bérmunkán alapuló társadalom válságáról* (néhányan annak végéről), aminek

hátterében a következő jelenségek állnak (az alábbiakat elsősorban *Török Emőke* kutatásaira támaszkodva foglalom össze): a nyugati társadalmakban egyre növekszik a munkanélküliség (a teljes foglalkoztatottság visszaállítása egyre inkább álom marad, a társadalmaknak nincs annyi munkavállalóra szüksége, mint amennyi rendelkezésre áll, „kapitalizmus munka nélkül”: Beck 2005: 69–75), továbbá átalakulóban van a munka világa: a tipikus munkaviszonyokat több szférában egyre inkább felváltják az atipikus munkaformák (részmunkaidő, távmunka, bedolgozás, önfoglalkoztatás, kölcsönmunka stb.), a karrier „széttöredezik” (megszakítódik, új területeken folytatódik), az átképzés, a továbbképzés szerepe növekszik, a munka világára jellemző az individualizálódás, a diszkontinuitás, a bizonytalanság. Ezzel bárhuzamosan megváltozik a munkával kapcsolatos attitűd is: már kevésbé érvényes a munka weberi, elhivatottságként, kötelességként való felfogása, egyre inkább jellemző a munka és az „élet” szétválasztása, a munkához való instrumentális viszony. Az önmegvalósítás a fennmaradó időben kap szerepet (sokak számára ez fogyasztást vagy szórakozást jelent, de egyre többen értelmezik valódi önmegvalósításként, alkotásként). Ugyanakkor kutatások bizonyították, hogy a legtöbben még mindig az önkiteljesítés legfőbb szférájaként gondolnak a munkára, más kérdés, hogy sokan nem tudnak elképzelésüknek megfelelő munkát végezni, és az instrumentális viszonyulás lesz a meghatározó (de az igény él bennük egy értelmes, alkotó jellegű munka iránt). A nyugati társadalomban azok az emberek élnek át önkibontakoztatásként a munkatevékenységet, akik jól fizető, magas presztízsű, kihívást, örömet jelentő munkát folytatnak (Török 2006). Ehhez tennem hozzá, hogy ebben az esetben is a Verseny Rend által kínált önmegvalósításról van szó, amely, mint ahogy arról később szó lesz, csak az egyik, méghozzá sok szempontból eltorzított, leszűkített, ugyanakkor általánossá tett értelmezése az önmegvalósításnak (tartalmi elemei: siker, ranglétrán való feljebbjutás, pénz, külsőségek, fogyasztási javakkal való rendelkezés). Pekka Himanen az ún. „hacker-etikát” szembeállítja a protestáns-etikával. Hackernek nevezi az olyan, számítógépet használó dolgozót, akinek a számítógép-használat, a programozás önmagában élvezetet jelent (tehát akkor olyan „versenyző”-ről van szó, aki örömmel végzi munkáját).

A protestantizmus etikájának érvényesülésekor a „pénteken”, az ember munkás-létén volt a hangsúly, a hacker-etika munka-felfogása közelebb van a „szombathoz”, mint a péntekhez, mert a munka elsősorban élvezeti forrásént jelenik meg. Himanen rámutat arra is, hogy napjainkban valójában két, egymással párhuzamos folyamat zajlik: jellemző az idő minél célszerűbb kihasználása (ez protestáns örökség), ami a „vasárnap elpéntekesedéséhez” vezet, illetve a rugalmas időfelfogás (ez az új technikai eszközöknek is köszönhető: a hackerek időbeosztása flexibilis), amely a „péntek elvasárnapiasodásához” vezet (Himanenről lásd: Keller 2006). A „yuppie” és a „szingli” világ időbeosztását véleményem szerint inkább az előbbi kifejezéssel írhatjuk le. A szinglik a Verseny Rend ideáltípusainak tekinthetők, akik egész életüket a verseny szolgálatába állítják, s akiknek mindennapjait a verseny és a fogyasztás határozza meg (munka- és fogyasztásfüggők; szinglin olyan nőt vagy férfit értek, aki a karrierjének szenteli az életét, kevés szabadidejében pedig szórakozni

akar, így partnereire a magánéletben is mint az élvezethez jutás ideig-
óráig használt eszközére tekint, s nem akar elköteleződni).¹⁰

Megállapíthatjuk, hogy a jó élet felfogása a nyugati civilizációban a Rendnek megfelelő értelemben torzult el, a jól-lét (boldogság) a jóléttel azonos: elsősorban a kényelmes, anyagi javakkal bőségesen ellátott életet, a szabadidő szórakoztató kikapcsolódásra fordításának egyre többrét lehetségségét jelenti. A Verseny Rendet a verseny-szemlélet mellett a fogyasztási-szemlélet is jellemzi, s ezek egymás mellett, egymást kiegészítve működnek, mindkettő alapvetően és lényegileg eszköz-szemlélet. A fejlődés, mint társadalmi cél a nyugati világban az anyagi, technikai javak, a kényelem fokozódását jelenti: az öncélú, értelem-nélküli fejlődés világában élünk. A fejlődés jelszavában manapság meglehetősen kevesen hisznek kritikátlanul, mégis kultúránk vezető „alapfogalma” maradt. Az építés mindig rombolással is jár, modern civilizációnk felépítésének, a fejlődésnek azonban hatalmas mértékű pusztítás volt az ára. A karteziánus-newtoni felfogáson alapuló, nyugati természetszemlélet megfelelő elméleti alapot nyújtott a civilizációval járó természetpusztításhoz, amely során természeti környezetünk visszafordíthatatlanul károsodott, oly mértékben, hogy az ember földi élete is veszélybe került. *A fejlődés fogalma kiüresedik, egyre bizonytalanabb lesz a jelentése, egyre inkább az örült, értelem nélküli teljesítményfokozással, a dehumanizáció, a barbárság korának ígéretével hozható összefüggésbe.*

Akár beszélhetünk a fejlődés paradoxonáról is: a nyugati értelemben felfogott fejlődés sok szempontból visszafejlődést, sőt, a civilizáció bararizmusba fordulásának lehetőségét jelenti. Ide sorolható az is, hogy a részproblémák hatékony megoldása gyakran figyelmen kívül hagyja a társadalom, a kultúra egészét: minden probléma hatékony megoldása újabb és újabb problémákat vet fel (erre mutat rá Ellul alapján Csányi 1999). Továbbá: az öncélúvá, „felesleges javak” előállításává vált nyugati fejlődés szembeállítható a Föld azon részeinek társadalmaival, ahol valóban szükség volna fejlődésre, mert emberek sokasága nem a méltóságának megfelelő életet él, éheznek és nyomorog.

2. Információ és tudás

Napjaink nyugati társadalmi információs társadalmak. A fogalomnak különböző értelmezései lehetnek: Beszélhetünk információs társadalomról, mint poszt-indusztriális társadalomról, amely az Információs Technikai Forradalom következtében bontakozik ki. Új technikák jelennek meg (mikroelektronika, számítógép-tudomány, távközlés-híradástechnika, optoelektronika), amelyek „nyersanyag” az információ. Az elterjedt né-

¹⁰ Nem tartoznak ide tehát azok, akik egyedül élnek, de a karriertől eltérő okok miatt, és azok sem, akiknek minden vágyuk egy megfelelő társ megtalálása, ld. Bridget Jones és társai (a szingliregények- és filmek általában erről a típusról szólnak). A szinglikérdésről ld. Kardos Gábor: Szinglitársadalom vagy szinglibetegség? <http://www.talaljuk-ki.hu>. Kardos a fogyasztói társadalom „magánytermeléséről” ír, és felveti a kérdést: nem kellen-e társadalmi eredetű lelki betegségnek tekintenünk a szingli szindrómát? A kiüttalan magányhoz vezető deszocializáció lelki betegségre utalhat.

zetekkel szemben azonban nem jelenthetjük ki, hogy az információs társadalom helyettesíti az ipari társadalmat, csupán azt mondhatjuk: „az összes szektort és iparágat az információs munka növekvő mértékben hatja át, és hogy az emberi munkát egyre inkább az információs-kommunikációs technikák közvetítik” (Farkas János; így valójában megkérdőjelezhető a poszt-indusztriális társadalom fogalma).¹¹ Az információs társadalom „tudástársadalmat”, azaz tudás-alapú és tanulás-alapú társadalmat is jelent. Az Információs Technikai Forradalom következményeként megjelenő technikai eszközök az információ tárolásának, rendszerezésének, továbbításának, megismerhetőségének új korszakát hozták el. Elsősorban a személyi számítógépek elterjedése és a világháló hatása jelentős, amelyekben azonban sokan az emberi elidegenedés, az emberi kapcsolatok elsorvadásának tendenciáját erősítő eszközöket látnak. Mások úgy vélik, hogy erről szó sincs, sőt éppen az ellenkezője igaz: ezek az eszközök a kapcsolattartás, a kommunikáció új formáit hozták el (e-mail, chat, közösségi portálok az interneten, mobiltelefon, sms, mms). Sőt, a hatalom ellenőrzésének, a fontos információk megismerésének, illetve az önmegvalósításnak is számos új lehetőségét kínálja a világháló: a Time magazin 2006-os utolsó számában az év embere: „Te” vagy, tehát az információs korszak számítógép-használója (a web „hőseiről” számos írást olvashatunk a lapban).¹²

Vajon a rendelkezésre álló információk növekedése, könnyebb elérhetősége a tudás növekedését eredményezte? Ez így nem állítható, talán azt mondhatjuk, hogy valóban több információhoz juthat az ember, mint a korábban, de ezek többsége „praktikus” illetve „felesleges” és „felületes” információ, amely nem járul hozzá a szó klasszikus értelmében vett műveltséghez, a világról való mélyebb tudáshoz (persze a műveltség fogalma is egyre inkább kérdésessé válik: nincs egyetlen, uralkodó műveltségi kánon, inkább kánonok vannak). Az új technikai eszközök ontják az információt, a tudás azonban „összefüggéseiben fölfogott információ” (Nyíri Kristóf), tudás-alapú társadalomról így csak abban az esetben beszélhetünk, ha az „információs kor” többet jelent információk bőségének áramlásánál.¹³ Tagadhatatlan, hogy a tudás napjainkban felértékelődött, de ez csak a tudás bizonyos fajtáira érvényes.

Jean-François Lyotard A posztmodern állapot című, híres írásában kifejti, hogy a tudás státusa megváltozik, amikor a társadalmak a poszt-indusztriális, a kultúrák pedig a posztmodern korba lépnek (ez az átmenet legkésőbb a 20. század ötvenes éveinek végén kezdődik). Lyotard a posztmodern korszak legfőbb jellemzőjének azt tartja, hogy vége a „nagy elbeszéléseknek”, a „metanarratíváknak”. A tudás vonatkozásában ez azt jelenti, hogy a tudás hagyományos nagy legitimáló elbeszélései delegitimálódnak. Ilyen elbeszélés volt a *spekulációs elbeszélés*, amikor a tudás önmagában mint az eszme megvalósításában találja meg legitimitását [Humboldt a berlini egyetem alapításakor a német idealizmus (He-

11 Farkas János: Elméletek az információs társadalomról, <http://www.titoktan.hu>

12 Time, December 25, 2006–January 1, 2007, 28–57. o.

13 Nyíri Kristóf: Információs társadalom és nemzeti kultúra, <http://nyitottegyetem.phil-inst.hu>

gel, Fichte) hatására a Szellemre (amit Fichte Életnek nevez) hivatkozik: csak a tudás mondhatja meg, mi az állam és a társadalom], illetve az *emancipációs elbeszélés*, amely az emberiségre hivatkozik (célja az emberiség emancipációja), melyben az emberiség mint a szabadság hőse jelenik meg: minden népnek joga van a tudáshoz, mivel az állam a legitimitását a néptől kapja (ez az elbeszélés olyan politikát igényel, amely inkább az alapoktatásra, mint az egyetemekre, főiskolákra irányul). A tudás ezen nagy legitimáló elbeszélései delegitimálódnak a II. világháborút követő korszakban, és a tudás (a kutatás és az oktatás) ezt követően elsősorban *a teljesítményelv* révén legitimálódik. A „hivatalra orientálódott egyetemista”, az állam, a felsőoktatási intézmény a „Mi az igazság?” kérdése helyett a „Mit szolgál ez?” kérdését teszi fel. „A tudás elüzletiesedésének kontextusában ez utóbbi kérdés a legtöbbször azt jelenti: »Eladható-e?« A hatalom növelésének kontextusában pedig: »Hatékony-e?«” – írja Lyotard (1993/A: 111). Ezt a jelenséget úgy is felfoghatjuk, mint a felvilágosodás ész-használatának következményét: Horkheimer és Adorno rámutatnak, hogy *a felvilágosodás* a matematizált világot eleve azonosítja az igazsággal (így biztosítottnak véli magát a mítosz visszatéréseivel szemben), *egyenlőségjelet tesz a gondolkodás és a matematika közé*. Ezzel dologgá, *eszközzé teszi a gondolkodást*: az ész a mindent átfogó gazdasági apparátus segédeszközzé lesz, olyan általános szerszámmá válik, amely alkalmas az összes többi szerszám előállítására. A gondolkodás merev és célirányos, feladata a tényszerű feldolgozása (az ész alárendelik a közvetlenül adottak), a pozitivizmus az intelligibilis világba való kirándulást értelmetlen fecsegésnek tartja. Az éppen létező bűvköréből való kilépés „örületnek és önpusztításnak tetszik a szcientikus érzület számára” (Horkheimer-Adorno 1990 19–62).

Korszakunkban tehát valójában csak a közvetlenül „hasznosítható” tudásnak van értéke. De mit jelent ez, milyen tudás iránt mutatkozik kereslet? Némileg leegyszerűsítve a kérdést, azt mondhatjuk: a „*szaktudás*” (a termeléshez szükséges tudásanyag magas szintű ismerete) iránt, emellett: a „*műveleti tudás*” (gépek és információs rendszerek kezelésére vonatkozó tudás, informatikai ismeretek), a „*gazdasági tudás*” (az üzleti életben hasznosítható tudás: közgazdasági, jogi ismeretek), a „*kommunikációs tudás*” (eladni tudás, nyelvtudás, elsősorban angol nyelvtudás) iránt. Ez azt jelenti, hogy a szaktudás ma már általában nem elég a boldoguláshoz, ezt ajánlatos kiegészíteni az előbb említett tudásokkal, illetve azt is, hogy a műveleti, a gazdasági, a kommunikációs tudás szaktudássá válik, mégpedig a három legjobban eladható szaktudássá, megjegyezhetjük továbbá, hogy ezek a tudások több szálon kapcsolódnak egymáshoz, feltételezik egymást.

Azt hiszem, nem járok messze az igazságtól, ha azt állítom, hogy korunkat a „*tudás paradoxona*” is jellemzi. Az emberi tudás növekedésével párhuzamosan fel kell ismernünk, hogy tudásunk mindig *csak korlátozott tudás marad*. Ennek az egyszerű tételnek a belátása napjainkban gyakran hiányzik. Werner Heisenberg, a kiváló fizikus szerint a tudományos természetmagyarázat nem lehet objektív (a természettudomány az embert mindig előfeltételezi. Nemcsak nézői, hanem együttjátsozói is vagyunk a természet színjátékának), a természettudományban a kutatás tárgya töb-

bé nem a természet, mint olyan, hanem az emberi kérdésfelvetésnek kitett természet, tehát nem a természet valamely képéről van többé szó, hanem a természethez való viszonyunk *egy* képéről.¹⁴

Továbbá, számos olyan dologban, amiben korábban *bizonytalanok voltunk, immár biztosak vagyunk*, és ami korábban *biztosnak tűnt, az mára elbizonytalanodott*. Jacques Derrida egy írásában utal Lichtenbergre (őt Freud idézi a Patkányemberben), aki a következőt mondja: „Körülbelül annyira megbízhatóan tudják a csillagászok, hogy lakott-e a Hold, mint azt, hogy ki volt az apjuk, de nem mint azt, ki volt az anyjuk.” Derrida rámutat, hogy Lichtenberg kétszeresen is téved: téved az asztronómia, és téved a leszármazás, a Hold és az anya kérdésében. Bizonyosság van ott, ahol azt hitte, nincs, és nincs bizonyosság abban, amit bizonyosságnak vélt: ma már tudjuk, mert odamentünk és láttuk, hogy a Hold lakatlan; és ellenkezőleg, tudjuk, hogy nem bízhatunk az érzékek tanúságában és az élő jelenben az anya kilétének megállapításakor, aki mindig lehet a kihordó anyától vagy a szülőanyától különböző személy (béranyaság, dajkaanyaság). Elmegettünk megnézni a Holdat, de nem mehetünk el megnézni az anyát, láthatjuk és érinthetjük a Holdat, de nem érinthetjük, és nem láthatjuk az anyát (Derrida 1997: 7–58).

Világunkban egyre nagyobb tudásmennyiség halmozódik fel, ugyanakkor a nagy élet-kérdéseket illetően *elvesztettük az igazodási pontokat*. Mindenesetre korábban voltak „nagy legitimáló elbeszélések” (mítoszok, illetve „metaelbeszélések”; Lyotard szerint a modernit is metaelbeszélések jellemzik, ezeket a hegeli filozófia egyesíti magában), amelyek válaszokat kínáltak ezekre a kérdésekre, de ezek mára megkérdőjeleződtek (a modern megjelenési módját, a projektumot „szétrombolták”, mondja Lyotard, aminek számos módja van, számos névvel szimbolizálják, így pl. „»Auschwitz« a modern tragikus »befejezetlenségének« pragmatikus neveként fogható fel.”, Habermas ezzel szemben úgy gondolja: a modern projektum befejezetlen maradt, de folytatni és megújítani kell, Lyotard 1993/B és Habermas 1993).¹⁵ Mindez nem azt jelenti, hogy korunkban ne lennének jelen elbeszélések (ezt Lyotard is elismeri), sőt, túlságosan is sok elbeszélés, igazodási pont létezik, amelyből mindenki kiválaszthatja a neki megfelelőt. De mivel ez felelősséget jelent, talán megkockáztathatjuk, hogy a legtöbb ember (úgy téve, mintha ez a felelősség valójában nem is létezne) a legkönnyebben elérhető pragmatikus elbeszéléseket választja (ha választ egyáltalán, talán inkább: elfogadja azokat kri-

14 Az atomfizika tudománya is csak az emberi természetmagyarázat végtelen láncolatának csupán egy tagja, a kvantummechanikában a matematikailag leírt természettörvények nem az elemi részecskékre, mint olyanokra vonatkoznak, hanem az elemi részecskékre vonatkozó ismereteinkre. Vö. Werner Heisenberg: A természet problémája (In: Karácsony 1997)

15 Vö. Lyotard: Széljegyzetek az elbeszélésekhez (Lyotard 1993/B), illetve Jürgen Habermas: Egy befejezetlen projektum – a modern kor (Habermas 1993), In: A posztmodern állapot. Habermas nézetét vö. Ulrich Beck „második modernitás” gondolatával: Beck 2005. Lyotard szerint (i. m. 146. o.) a modernit a következő metaelbeszélések jellemzik: az ész és a szabadság progresszív emancipációja, a munka haladó vagy pusztító emancipációja, az egész emberiség gazdagodása a tőkés techno-tudomány révén, ha a kereszténységet is a modernhez számítjuk, akkor a teremtmények üdvözülése a lélek megtérésével a vértanúi szeretettől a krisztusi elbeszéléshez.

tika nélkül, illetve befolyásuk alá kerül), vagy csak bolyong az elbeszélések „sűrű erdejében”.

A tudásmennyiség növekedése hozta magával a „szakbarbárság” jelenségét: valamely foglalkozás vagy tudomány képviselője mindig csak egy meghatározott részterület részműveleteivel, részkérdéseivel foglalkozik. Ez nyilván a bonyolultság fokozódása miatt, és szükségszerűen van így, de gyakran együtt jár az „egészre” való rákérdezés feleslegesnek nyilvánításával, illetve a szakterületen túli ismeretszerzés elutasításával, ami pedig beszűkülést okozhat. Ez a beszűkülés megfigyelhető az egyes tudományterületek képviselői közti kommunikáció gyengeségében, látszólagosságában, a tudomány művelőinek „elgépiesedésében”, a versenyszemléletnek a tudomány szférájában való, nem pozitív előjelű általános-sá válásában (a mennyiségi-hatékonysági szemlélet nagyon is jellemzi a mai tudományos életet): ma sokkal több „tudományipari szakmunkást” találhatunk a szellemi szférában, mint igazi mestert, aki alkotó módon, nagyobb összefüggésekben gondolkodva viszonyul a saját területéhez.¹⁶

Ide kapcsolhatjuk azt a jelenséget is, amelyről fent már szó volt: *nőtt a tudás értéke, ugyanakkor csökkent is*. Napjainkban csekély értéke van az önmagáért való tudásnak (illetve csak kevesen ismerik fel, hogy ennek van igazán értéke), az olyan tudásnak, amit nem lehet közvetlenül bizonyos célok érdekében felhasználni. Ezt a tendenciát igazolja a humán tudományok és a művészetek leértékelődése. Az emberek egyre kevésbé érzik úgy, hogy nekik kell rákérdeznük saját életükön keresztül a létre, és beérik divatos (New age, új szekták, ezoterika) „konzervválaszokkal”, a valódi művészeti és intellektuális élmények helyett „konzervművészetel” (televízió, kommersz filmek és irodalom).

3. Fogyasztás és önmegvalósítás

Napjainkban a legtöbb nyugati ember még mindig a „8 óra munka, 8 óra pihenés, 8 óra szórakozás” ritmusában él (bár ellenkező tendenciák is vannak, ld. fent, Himanen: A péntek elvasárnapiasodása, ill. a vasárnap elpéntekesedése), a munka és az alvás által meghagyott időt szórakozásra fordítja (mert nincs energiája másra, „kikapcsolódik”). Szórakoztatva lenni annyi, mint egyetérteni – írja Horkheimer és Adorno (1990: 174–175) – a szórakoztatás mindig azt jelenti: ne kelljen másra gondolni, valójában menekülés az ellenállás utolsó gondolatától.¹⁷ A fáradt felnőttek és az unatkozó gyerekek szórakoztatására külön iparág létesült, „a tömegszórakoztató ipar” (filmgyártás, televízió, számítógépes játékok, szórakoztató központok). Valójában a mai ember minden pillanatban, amikor nem alszik, vagy dolgozik (illetve nincs iskolában), szórakozni akar, és legfőbb szórakozása a fogyasztás. *Fogyasztva szórakozik és szórakozva fogyaszt*. A szórakoztatóipar a termékeit a legszélesebb tömegek

¹⁶ A szakbarbárság jelenségéről lásd.: Ortega Y Gasset 2003: 133–139.

¹⁷ A szórakozás a munka meghosszabbítása a kései kapitalizmusban – vélik a szerzők –, az ember kikapcsolódik a mechanizált munkafolyamatból, hogy később újra képes legyen megfelelni neki. Vö. i. m. 166. o.

számára készíti (tömegfogyasztási cikkeket állít elő), a különféle árukat akkor veszik jobban az emberek, ha a vásárlás (lásd bevásárlóközpontok), illetve maga a fogyasztás szórakozást is jelent (lásd játékok a kukorica-pehelyhez, a chipshez, a hamburgerhez, stb.). A tömegszórakoztatás legfőbb eszköze a média, elsősorban a televízió, amely ma még a legfontosabb információforrás is. A televíziók akkor tudják drágán eladni reklámidejüket, ha sokan nézik műsoraikat, ami azt eredményezi, hogy minden műsornak szórakoztatónak, figyelemfelkeltőnek kell lennie (még a hírműsoroknak, hírcsatornáknak is: ez eredményezi az „infotainment” jelenségét), továbbá a műsorokat a tömegeknek gyártják, így azok végletesen popularizálódnak. A néző tájékozottnak gondolja magát, mert képeket lát hazai eseményekről és világtörténetesekről, valójában a hírműsorok csupán primitív módon dolgozzák fel az eseményeket, és arra koncentrálnak, ami a leginkább lekötheti a figyelmet (háborúk, katasztrófák, erőszakos cselekmények, sztárhírek), mindezt úgy tálalva, hogy megfeleljen a gazdasági-politikai háttér csoportok érdekeinek.¹⁸

A mélyebb elemzések elvégzésére talán alkalmasabb az írott sajtó, ám napjainkban a bulvárlapok jóval nagyobb példányszámot érnek el, mint a közéleti-politikai napilapok, magazinok. Így alakulhat ki az a helyzet, hogy az átlagos tévénéző, újságolvasó többet tud XY „médiaszemélyiség” magánéleti problémáiról, mint az őt körülvevő világ valós gondjairól. A televízióban főműsoridőben bemutatott sorozatok és filmek művészeti értéke általában nulla, de a társadalmi valósághoz sincs semmi közük, ezt számos médiakutatás bebizonyította. Erre mutatnak rá pl. a George Gerbner és munkatársai által végzett amerikai vizsgálatok (amelyek a hatvanas évek vége óta elemzik a televíziós programokat): a főműsorokban a nők és az idősek és a színesbőrűek a számarányukhoz képest alulreprezentáltak, a szegények és a fogyatékosok pedig szinte meg sem jelennek a televízióban (az USA 13 százalékot kitevő alacsony jövedelmű lakossága a televízióban 1.3 százalékra redukálódik; a 43 millió, valamilyen mértékben fogyatékos ember létszámához képest a testi fogyatékoság csak 1,5 százalékban jelenik meg), továbbá a tévében tízszer annyi a bűnözés, mint a valóságban (Gerbner 2002: 61–94).

A *Valósítsd meg önmagad!* jelszó a Verseny Rend legfőbb propaganda-jelszava. Valódi jelentései: *Légy sikeres a versenyben!* illetve: *Szórakozz!* azaz: *Fogyassz!* Sikeres vagy ha: sok pénzed van, divatos (trendi) és szép vagy, híres vagy (az igazi sikerember mindhárom jellemzőnek megfelel, persze ide sorolhatjuk a hatalmat is, de manapság a pénzember hatalmára vágnak legtöbben). A pénz a korlátlan lehetőségeket jelenti, hiszen minden eladó, minden megvásárolható. A tömegmédiá megmutatja, mit kezdjél a pénzzel, hogy sikeresnek tűnj: hogyan öltözködj, hogyan rendezd be a lakásodat, milyen autót vezess, hova menj szórakozni. Tehát:

18 „A híradókat nem jótékonyasági szervezetek készítik azzal a nemes céllal, hogy a néző tájékozódjon a világ dolgairól. Nyílt és nyilvánvaló gazdasági és politikai csoportok állnak a média mögött, és ezt a nézők nagy többsége nem veszi figyelembe tévénézésükor.” – írja Pálffy István tévés műsorvezető (Pálffy 2004 25–26). Pálffyt idézi Császár Zoltán is: Császár 2006. Egy példa a hírek fontossági sorrendjéről: az egyik nagy hazai kereskedelmi televízió híradójában először közölték a hírt: „Megdől a dominóöntés világcsúcsa!”, majd bemondták: „Meghalt Szász Endre Munkácsy-díjas festőművész.” (lásd. Murányi: 2003).

Légy sikeres, és lássák, hogy sikeres vagy! Ha nem tűnsz sikeresnek, akkor valójában nem is létezel a sikertársadalom szemében, amely az emberek két kategóriáját ismeri: a sikereset és a veszteset. Valójában ebben a világban senki sem ismeri el magáról, hogy vesztes, mindenki sikeresnek tekint magát: „a saját szintjén”, de a „szintben” alatta lévőket már vesztesnek titulálja, a „felsőbb szintek embereit”, „az igazán sikereseket” pedig irigylit, és arra vágyik, hogy feljebb és egyre feljebb kerüljön a siker ranglétráján. A Rendben mindenki sikeres, aki rendszeresen dolgozik, termel, legalábbis a Rend propagandája szerint. Ezt halljuk az iskolában (tanulj rendszeresen, mert csak így jutsz be az egyetemre, főiskolára, azaz csak így lehet belőled sikeres ember, esetleg még akkor, ha van valamilyen különleges képességed), de a tömegmédiá is ezt sugallja: példaképek sikereiből állít (manapság: top managereket, illetve tévé- film- énekes-sztárokat, akik hangsúlyozzák, hogy a sikert nem adták ingyen, keményen meg kellett érte dolgozniuk). Valójában sokan vannak, akik nem hisznek a siker-propagandában (átérzik, hogy eszközként használják őket), így a munkát csak szükséges rossznak tekintik, amit el kell végezniük a megélhetésük érdekében (lásd fent). A „sikerekből” származó gúnyos tekintet rójuk: az örök vesztesekre. Az „igazi vesztesek”, „a vesztesek vesztesei” sincsenek kevesen: munkanélküliek, létminimum alatt, mélyszegénységben élők, koldusok, hajléktalok.

A Rend az embereket arra kondicionálja, hogy ha szorgalmas vagy, sokat dolgozol, rendelkezel a megfelelő tudásokkal, akkor egyre sikeresebb leszel, tehát egyre jobban kiteljesedik az életed. Az persze nem igaz, hogy ha rendszeresen dolgozol, nincs mitől félned (mert bármikor elvesztheted az állásodat), nem igaz, hogy ha tanulsz, képzéd magad, akkor minden rendben lesz (mert pl. nem mindegy, hogy mit tanulsz, lásd diplomás munkanélküliség). De az így kondicionált emberek nem akarnak tudni az „igazi vesztesekről”, a szegényekről, mert az egyik legnagyobb szorongásuk éppen abból fakad, hogy ők is ilyen sorsra juthatnak, ami teljesen ellentmond a Rend racionalitásának: a szegénység irracionális jelenség a sikertársadalomban, amit ezért megpróbálnak „eltüntetni” (gettók, szegénytelepek, a koldusok kiutasítása a belvárosokból; a távoli kontinensek szegényei messze vannak, jobb róluk tudomást sem venni), vagy amennyire lehetséges, racionalizálni („hiszen maguknak köszönhetik: mert nem dolgoztak, nem tanultak, mert rossz életet éltek”, ill. „mit tehetnék én értük?”). A Rendben azonban mindig jelen van a ráció, a rend világából való „kizuhanás”, az „igazi veszteség” válás lehetősége, ami a konform (a Rendnek megfelelő) viselkedés egyik meghatározó mozgatórugója. Ez vezet oda, hogy sokan bármit megtesznek állásuk, pozíciójuk, presztízsük megtartása érdekében, ami kiszolgáltatottságot eredményez és azt, hogy ezek elvesztése mégis bekövetkezik, egyfajta „kis halált” jelent (társadalmi halált, „zuhanást”, az irracionális világába való átkezdést), ami nyilvánvalóvá teszi, hogy a Renden kívül nincs élet.

Mivel a sikertársadalmon belül „mindenki sikeres” és a sikeresség külső jegyeit a Rend legfőbb propagandaeszköze, a tömegmédiá határozza meg, ezért mindenki a tömegmédiá által diktált korszerű ízlésnek (amely tömegízléssé válik) megfelelően rendez be az életét. Szintkülönbségek persze vannak a sikertársadalomban elfoglalt pozíciótól függően. De az eszmé-

nyek, a vágyak, a vágyak megvalósítási módjáról alkotott elképzelések, a félelmek, a szorongások, a frusztrációk ugyanazok: mindenki sikert akar (pénzt, szépséget, hírnevet, és a szorongások, frusztrációk ezek hiányából illetve elvesztésének lehetőségéből adódnak). A legtöbb ember élete és az elérni kívánt élet-ideál között valójában hatalmas szakadék tátong, és ez (sokszor elfojtott) elégedetlenséget okoz, *a sikertársadalomban* – több-kevesebb mértékben – *valójában mindenki frusztrált*, hiszen mindig találhatsz valakit, aki sikeresebb, mint te.

A fogyasztói társadalmat Hankiss Elemér a „proletár reneszánsz” korszakaként értelmezi, több párhuzamot vonva a reneszánsz és a mai nyugati élet, társadalom között (életeszmények, az átalakulás, a keresés kora, a kettősség kora, stb.), és utal arra, hogy ma százmilliók élnek oly módon, ahogy annak idején csak kevesen élhettek (Hankiss 1999). Ez igaz lehet, és az is, hogy korunk életeszménye hasonló a reneszánszéhoz: valósítsd meg önmagad, élvezd az életet, szeresd a szépet, ugyanakkor ezek a jelszavak manapság „plebejus” tartalmat kapnak, meglehetősen primitív módon értelmezik őket (ezért talán használható a „proletár reneszánsz” kifejezés), ugyanakkor kérdéses, hogy a tömegek ténylegesen ezen sokat hangoztatott elveknek megfelelően ének-e.

Kétségtelen, hogy felértékelődött a szépség szerepe, egyfajta (a média által közvetített) „plebejus szépség-eszmény” formájában. Az elfogadott szépségeszménytől eltérő arc és alak szégyent és nevetségességet jelent. *A csúnyaság, a fogyatékoság, az öregség megrémítik a mai embert*, ezek az életjelenségek is irracionálisnak tűnnek a szegénységhez hasonlóan, ezért *ebben a vonatkozásban is felfedezhetünk egy „eltüntetési” folyamatot*: ez figyelhető meg pl. a televíziós műsorokban (lásd: George Gerbner kutatásait). De ide tartozik az is, hogy az idősedők fiatalnak, a csúnyák (pontosabban a csúnyának minősítettek) szépnek, a gyengék erősnek akarnak látszani. Az emberek mindenáron szép testet akarnak tehát. Kiszolgálásukat a szépségipar végzi: fitnessz-, testépítő-, szolárium-szalonok (egészségcentrumok), plasztikai sebészeti magánklinikák, kozmetikai termékeket, táplálék-kiegészítőket és „egészséges ételeket” gyártó cégek segítik önmaguk megvalósításában a sok önértékelési problémával, étkezési zavarral, „nárcisztikus sérüléssel” küzdő embert.¹⁹ Ha csúnya vagy, ha sérült vagy, ha öreg vagy: sikertelennek, tehát vesztesnek látszol sikerorientált korunkban, ami a „látszat-tökéletesség”, „a hibák elrejtésének” korszaka. A civilizált egyenlő lesz a széppel, a tökéletessel, és hogy mi a szép, azt a média határozza meg: aki nem követi az eszményt, az kirekeszti önmagát a társadalomból. A test elrejtésének időszaka után a test előtérbe kerül, ugyanakkor a testet hozzá kell igazítani az elvárt test-ideálhoz, tehát most a *valódi* test elrejtéséről beszélhetünk. A Rendben a test feletti *felügyeletet totálissá válik*: az egyén önmaga felügyeli a saját testét, hogy megfeleljen a Rend elvárásainak (a média által közvetített szépség-eszmény megvalósításáért sokan a szenvedést is vállalják: koplálnak, szabadidejükben súlyokat emelgetnek, kés alá fekszenek).

Napjainkban látszólag sokféle módja van a szabadidő eltöltésének, a

¹⁹ Vö. Tari Annamária: A test és a szexualitás a fogyasztói társadalomban...
www.lelekbenotthon.hu

legtöbbször azonban a tömegkultúra könnyen fogyasztható, színes, „műanyag” termékeit választják kikapcsolódás céljából: tévésorozatokot néznek, „szuperprodukciókra” vesznek jegyet a moziban, jobb esetben bestsellereket olvasnak (esetleg számítógépeznek: játszanak, „szörfölnek” a neten). De a legfőbb szórakozás a vásárlás, főként a fogyasztói társadalom „szentélyeinek”, a bevásárlóközpontoknak, a plázáknak a látogatása. Ezek a „Rend templomai”, a tömegek csodálják a legkülönfélébb üzleteket (ebben a demisztifikált, varázstalanodott kultúrában csak maga vásárlás lehet misztikus, varázslatos), az áruk és a szórakozási lehetőségek feloldják az emberek szorongásait, elaltatják félelmeit. A tömegkultúra *elkábít, le-tompít*: ha fogyasztasz, kirakatokat vagy filmeket bámulsz, nem kell embertársaid szemébe nézned, nem kell gondolkodnod az élet problémáin. Örömmel elfogadod a készen kapott praktikus válaszokat (lásd Marcuse: a beszéd univerzum bezárulása, illetve: boldog tudat). Napjainkban az igazi élet-élményeket egyre inkább felváltják az „előre csomagolt” és a virtuális élvezetek. Megveszed az „élvezetsomagot”, amely könnyen elérhető, biztonságos: tartalmáért garanciát vállal a „gyártó”, meglepetés és csalódás nem érhet. A tombolás, az ösztönök kiélése (a szexualitás mint szórakozás) is szép rendben, pontosabban a Rend által meghatározott keretek között zajlik. A diszkók leginkább a „lazításról” szólnak, a Rend kötöttségeitől való (néhány óráig tartó) megszabadulás érzéséről (a diszkó-klubokban a divatnak megfelelő fogyasztói „beszabályozott lázadás” nem valódi lázadás). A hatvanas évek időszakának fiatalok sokaságát vonzó lázadó művészete, ellenkultúrája (tisztelet a kivételnek) már a múlté vagy a populáris kultúra részévé vált (a rocksztárokból milliőket kaszáló távolságtartó bálványok lettek, a popkultúra már eleve a beszabályozott szórakozásról szól; a hetvenes évek már a „szuperkommersz” időszaka – írja Klaniczay Gábor, persze mindmáig vannak a kereteket megkérdőjelező, alternatív mozgalmak, irányzatok: ld. underground művészet, emellett jelen van a „magaskultúra” is, bár ezeknek egyre szűkül a közönsége).²⁰ A nyugati szórakozási formákban leginkább az „eltompítás” és a „készen-kapottság” a közös. Ez jelenik meg a szabadidő-eltöltés közkedvelt módjában, a turistáskodásban is: a turista oda megy, ahová mindenkinek illik életében legalább egyszer elmennie, és azt nézi meg, amit mindenkinek meg kell néznie (az átlagturista az „élménykatalógusban” szereplő kultúrgicceknél általában nem jut tovább).

A televízió-függő fiatalok, tele energiával, úgy érzik, joguk van ahhoz, hogy sztár legyen belőlük, hogy milliók csodálják őket (sztár-példaképüket követve maguk is híresek akarnak lenni: „én is tudom, amit ő tud”): manapság az Andy Warhol által említett „15 perc hírnevet” egyre többen követelik maguknak. Akik rendelkeznek eladható tudásokkal, elsősorban ezek segítségével próbálnak karriert csinálni, de akik pusztán „szépek” és divatosak, a testüket adják el a médiumoknak, amelyek a profitszerzés eszközeiként használják azokat. Ez eredményezi a havonta vagy hetente cserélődő, egymás klónjainak tűnő bulvársztárokat, a két mondatot értelmeselem elmondani nem képes, de nagyon csinos riporttereket, az éne-

20 Vö. Klaniczay 2003., ld. különösen a Szuperkommersz illetve a Miért aktuális a divat? című írásokat.

kelni nem tudó, ám jóképű énekeseket, a játszani nem tudó szappanopera-színészeket (a szépségért még a szaktudás hiányát is elnézik). A média a tömegnek plebejus szépségekkel feldúsított, lebutított konzervműsorokat talál fel, amit a tömeg talán kevéssé lelkesen, de elfogyaszt. Érdekes megfigyelni pl. hogy a húszas évektől a hatvanas évekig a hollywoodi mozisztárok arisztokratikusak, különösek, elérhetetlenek voltak (pl: Greta Garbo, James Stewart, Cary Grant, Grace Kelly, stb.), ezt követően egyre inkább előtérbe kerülnek a „plebejus-ideálok” (akik olyanok, mint mi, ezért szeretjük őket).²¹

Az, hogy a média a tömegeknek a tömegekről szól, legjobban az ún. valóság-show-k (reality show-k), mutatják meg, amelyek szereplői felfoghatók „átlagember-tükörképeknek”, akikben az emberek önmagukat látják viszont. Ha vállalod a beköltözést egy Big Brother-típusú játékban, tehát azt, hogy egy luxusbörtönben ismeretlenekkel úgy élsz együtt, hogy minden lépésedet kamerák kísérik (de más dolgod nem nagyon van, játékos vetélkedőkben kell részt vened, „önmagadat” kell adnod) akkor a legnagyobb vágyaid teljesülhetnek: híres leszel, és sok pénzt is nyersz. Itt valójában a Verseny Rend kicsinyített, némileg eltorzított mása jelenik meg: a játékos a szórakoztatás és ezen keresztül a profitszerzés eszköze (teljesen kiszolgáltatott; lelkileg, testileg lemeztelenedik), a verseny itt valóban totális: hiszen a játékos minden cselekedete, gesztusa, mondata szerepet játszik a verseny kimenetelében (személyiségek versenyeznek); totális ellenőrzés valósul meg; az a játékos számíthat sikerre, aki a legjobban kitárulkozik lelkileg és testileg is (saját magát adja el a hírnévért és a pénzért), illetve aki a legközelebb áll az aktuális „plebejus-ideálhoz”; kényelem, luxus, eltompítás: a „boldog tudat” fenntartása; a „te választottad” és a „bármikor elmehetsz” hangsúlyozása. A műsor valójában kevéssé izgalmas, mégis milliók nézik a közönségesség és az igénytelenség, a kiszolgáltatottság, és a játékos ön-feláldozás demisztifikált hőseit. Mindennek persze mintaadó szerepe is van, mivel a közönségeset, az átlagosat valóságosként és elvártként ábrázolja.

Ide kapcsolható továbbá az, hogy a fényképezőgépek, majd a kézi videokamerák, illetve a fényképezős mobiltelefonok elterjedése mindenki számára lehetővé teszi az érzést: „saját életének filmjében” ő a sztár. Megörökíteni az élet-pillanatokat, ezáltal jelentőséget kölcsönözni azoknak (ami önmagában pozitív jelenség): ez is a „Te vagy a fontos” érzésének elmélyüléséhez vezet. Mindebben segíthet az internetet is: felvételeidet felteheted a hálóra, saját weboldalt indíthatsz, sőt, gondolataidat is kifejtheted különböző fórumokon, vagy blogot vezethetsz, így még közönséged, akár rajongód is akadhat.

21 Bár Horkheimer és Adorno már a negyvenes években ezt írták: „Az átlagosnak a heroizálása hozzátartozik az olcsóság kultuszához. A legjobban fizetett sztárok hasonlítanak a még névtelen árufajták reklámképeihez.” I. m. 188. o. A televíziók plebejus sztárokat kínálnak: lásd a valóság-show sztárokat; a délutáni talk-show-k szereplőit; a roma „zenész” életét bemutató show-t az egyik hazai kereskedelmi csatornán; a másikon a hagyományos televíziós vetélkedők lebutított változatának szereplőit (ahol a játékosoknak csupán bőröndöket kell nyitogatniuk: gyorsan népszerű is vált a műsor), sőt az egyik játékos (a valóban kedves Tibi bácsi, aki már szeptemberben növeszti a szakállát, hogy majd mint télapó szerezen örömet a gyerekeknek) a csatorna „arcává” is vált; illetve a tehetségkutató-show-k szereplőit.

Hatalmas paradoxon, hogy miközben az emberek olyan egyéniségnek gondolják magukat, akiknek joguk van a sikerhez és az önmegvalósításhoz, ahhoz, hogy úgy éljék le az életüket, ahogy akarják, ennek ellenére mindenki (vagy majdnem mindenki) ugyanúgy él. Ezt nevezhetjük akár az „*individualizáció paradoxonának*” is: az individualizáció kultúrája valójában a homogenizáció kultúrája. A választási lehetőségek kultúrája a valódi alternatívák hiányának kultúrája. A szabadság kultúrája a meghatározottság kultúrája. Az önmegvalósítás üres és manipulatív jelszó csupán.²²

III. Alternatív alapfogalmak és értékek

Az előzőekben a Verseny Rendet, mint a verseny és a fogyasztás rendjét értelmeztem, amely eszköz-szemlélete miatt alkalmatlan a (kulturális értelemben vett) méltó emberi élet és az ember természettel való összhangjának biztosítására. Korunk a paradoxonok világaként is leírható. Az előzőekben röviden szóltam a fejlődés, a tudás és az individualizáció paradoxonáról. Mindezek részei a ráció paradoxonának: napjaink racionális nyugati civilizációja sok vonatkozásában *irracionális*. Ez nyilvánvalóvá válik a napjainkban érvényesülő „*eltüntető folyamatok*” felfedésében, mint amilyen a szegénység, az öregség, a betegség, a csúnyaság, és a valódi személyiség „*eltüntetése*”. Az „*eltüntető folyamatok*” történetileg a civilizált viselkedés kialakulásával (Elias) és a társadalmi hatalom kiterjedésével, a felügyelet és alávetés új technikáinak megjelenésével (Foucault), a civilizált Rend megszilárdulásával hozhatók összefüggésbe. Napjainkban a sikertelenség (a „*megfelelő*” tudásokkal való nem-rendelkezés, a szegénység) és az előírt tökéletesség- és élet-ideálnak való nem-megfelelés (csúnyaság, öregség, fogyatékoság, betegség illetve egyéni élet- és világfelfogás) Rend-ellenes, vagy mondhatnánk úgy is, hogy ráció-ellenes. A sikertelenség, a tökéletlenség, a személyiség és a gondolkodás „*eltüntetésének*” társadalmi mélyen irracionális társadalom, mert bálványozott értékei alapvetően hamisak: a tökéletesség csak látszat-tökéletesség, a siker és az önmegvalósítás nem egyéb, mint a Rendbe való elszemélytelenedett és lélektelen beleolvadás, a hatékonyság és a tudás az önmagáért való fejlődés és termelés eszközei.

A nyugati civilizáció (és az egész emberi civilizáció) *válságban* van, erre számos gondolkodó mutatott és mutat rá. A válság különbözőképpen értelmezhető, elsősorban, mint ökológiai válság, tehát a természetpusztítás következményeként kibontakozó válság, mint társadalmi, az

22 Császár Zoltán hivatkozik írásában *David Fincher Harcosok Klubja* című filmjéből a Brad Pitt által játszott szereplő „monológjára”, amelyből most én is idézek, mert nagyon ideillik: „Ott a televízió, minden benne van. Nézd, hallgasd, térdelj, imádkozz! Reklámok! Már nem csinálunk semmit, nem is várják el tőlünk, minden automatizált. Akkor mi minek kellünk? Fogyasztónak! Ha sokat vásárolsz, mintapolgár vagy, de ha nem vásárolsz sok mindent, akkor mi vagy? Kérdelem én, mi vagy? Komplet elmebeteg! Ha nem vásárolsz vécepapírt, új kocsit, turmixgépet, elektromos szexsegédeszközt, agyba operált sztereó-fejhallgatót, csavarhúzó beépített radarrendszerrel, hanggal vezérelt számítógépet...” (Császár 2006)

emberi kapcsolatokban megnyilvánuló válság (eszköz-szemlélet), mint a jól-lét, azaz a jó élet felfogásának a válsága jelenik meg. Talán a legnagyobb globális probléma a *szegénység*, illetve a társadalmi egyenlőtlenségek növekedése (a szegénység és az ökológiai pusztítások között szoros kapcsolat van). Ulrich Beck „*világkockázati társadalomról*” ír: a határok nélküli fenyegetettség kozmopolita mindennapi tudatot váltanak ki, a globális veszélyek globális közösségeket hoznak létre. Beck a globális veszélyek három fajtáját különbözteti meg: a gazdagsággal összefüggő ökológiai pusztítások és ipari-technológiai veszélyek (pl. ózonlyuk, üvegházhatás, géntechnológiai kutatások kiszámíthatatlan következményei), a szegénységből fakadó ökológiai pusztítások és ipari-technológiai veszélyek (pl. trópusi esőerdők kivágása, mérgező hulladékok, elavult nagyüzemi technológiák), továbbá a tömegpusztító fegyverek bevetése (Beck 2005 48–52). A pesszimisták azt gondolják, hogy a civilizáció valamilyen barbárságba fordulása elkerülhetetlen, mások úgy vélik, hogy a jövő negatív forgatókönyve helyett összefogással, újfajta élet- és világszemlélettel egyfajta pozitív forgatókönyv is elképzelhető (László Ervin, 2002). A kínai nyelvben a válságot a „wei-ji” szóval fejezik ki, amely a „veszély” és a „lehetőség” szóból áll össze.²³ A barbárság és pusztulás veszélyének elkerülése, egy jobb világ megteremtésének lehetősége valamennyiünkön múlik: új alapokra kell helyeznünk a természeti környezethez és embertársainkhoz való viszonyunkat, ehhez jelenthetnek vezérfonalat az alább néhány mondatban elemzett alternatív alapfogalmak és értékek.

1. Fenntartható fejlődés és gondoskodás

Az ember a természet uraként cselekszik, és a természet emberi szolgálatba állítását, kizsákmányolását magától értetődőnek veszi. Az újkor természet-felfogása a modern kor természet-pusztításának hivatkozási alapjává vált. Descartes metafizikája, John Locke gazdaságfilozófiája és Adam Smith gazdaságtani nézetei szerves egységet alkotnak. A „karterziánus közgazdaságtan” a *természeti javakat bőségesen rendelkezésre álló szabad javaknak tekinti* (Tóth I., 2005: 29–64). Ma már ez az álláspont nyilván nem tartható.²⁴

A környezetpusztítás az ember életfeltételeit veszélyezteti a Földön. Hans Jonas az emberi cselekvés megváltozott természetéről ír, és utal arra, hogy az ember felelőssége hatalmával együtt nő, illetve a felelősség új dimenziói jelennek meg. Nem az individuális cselekvő és cselekvés, hanem a kollektív cselekvő és cselekvés játszik szerepet; sokkal inkább a meghatározatlan jövő, mint a cselekvés egykorú tere adja a cselekvés releváns horizontját; a cselekvés helyét az előállítás foglalta el, így az erkölcsnek be kell hatolnia erre a területre is. A hagyományos etika újragondolására van szükség, a kanti kategorikus imperatívusz helyett Jonas a következő imperatívuszt fogalmazza meg: *„Cselekedj úgy, hogy cselekvésed hatásai összeegyeztethetők legyenek a valódi emberi élet földi meg-*

²³ Fritjof Capra: Az áradat megfordulása, <http://www.terebess.hu>

²⁴ Lásd erről: Szabó 2005

maradásával.” Ugyanakkor Jonas utal arra, hogy a természet önmagáért is tiszteletet érdemel. Mivel a jövő generációk és a természeti lények nem rendelkeznek jogokkal, ezért a velük szembeni kötelességeink függetlenek a viszonyosságtól: az emberi felelősség alapvetően gondoskodó jellegű (Jonas 2005, Jonas 1999, Tóth I. 2005). A fenntartható fejlődés fogalmát a nyolcvanas évektől használjuk, alapvetően a szociális, a környezeti és a gazdasági problémák komplex kezelését jelenti, a méltányos életfeltételek biztosítása érdekében, a jelenlegi és a jövőbeli nemzedékek számára. 1972, Stockholm, az ENSZ Környezeti Világkonferenciája, a Stockholmi Nyilatkozat óta egyre fontosabb szerepet kap a globális környezeti gondolkodás és cselekvés (fontos állomások: 1984: ENSZ Környezet és Fejlődés Világbizottsága Brundtland vezetésével, a Bizottság által 1987-ben kiadott „Közös jövőnk” c. jelentés, 1992: Rio de Janeiró: Környezet és Fejlődés Világkonferencia, a Konferencia által elfogadott „ Feladatok a 21. századra” című dokumentum, 1993: ENSZ Fenntartható Fejlődés Bizottsága, 2002: Johannesburg: Fenntartható Fejlődés Világkonferencia, ahol politikai nyilatkozatokat és végrehajtási terveket fogadtak el többek között a vízellátás, a közegészségügy, az energia, a halászat, a vegyi anyagok, a nők helyzete, a biológiai sokféleség, a szegénység tárgyában).²⁵

2. Ökológiai szemlélet és tisztelet

Napjainkra számos ökológiai irányzat (Gaia-elmélet, állati jogok, holisztikus megközelítések: pl. föld-etika, mélyökológia, ökofeminizmus, társadalmi ökológia, ökofenomenológia, stb.) alakult ki, melyek képviselői újragondolják az ember és természet viszonyát, és hangsúlyozzák, hogy a természetnek nemcsak instrumentális, hanem belső értéke is van. Sokan az ökológiai elméletek előfutárának tekintik Spinozát, aki Etika című művében azonosítja a szubsztanciát, a természetet és Istent, s a természetet egyetlen individuumként gondolja el, amelynek részei változnak, anélkül, hogy az egész individuum változna. A szubsztancia attribútumai a gondolkodás és a kiterjedés, a szubsztancia megnyilvánulásai a moduszok, amelyeket önfenntartási törekvés jellemez. Az ember is csak egy modusz a többi között, s az észhasználat miatt sem emelkedik ki a természetből, mert ez az önfenntartás egyik eszköze (bár csak az ember, a bölcs ember képes Isten, azaz a természet értelmi szeretetére, azaz a boldogságra, Spinoza 1979).²⁶ Ma is számos „egység-elméletet” találunk. Ilyen, pl. a James Lovelock által megfogalmazott *Gaia-koncepció*, amely szerint az élet, a Gaia (a Föld bioszférája, légköre, vizei, kőzetöve, talaja) önszabályozó képességgel rendelkező összetett egység, „egy globális méretű élőlény” (Tóth. I.: 102–121). Az etikai elméletek közül a humán szubjektum-fogalom kiterjesztését végzik el az *állatjogi koncepciók*. Peter Singer támadja az emberi méltóság doktrínáját, az embereket fajsovinizmussal

²⁵ Bővebben ld.: www.ff3.hu

²⁶ Spinoza: Etika című művének környezetfilozófiai szempontú elemzését lásd: Tóth I. 2005: 43–67.

vádolja, és az utilitarizmus benthami változatának – amely az öröm és a fájdalom érzésének képességét tartja az erkölcsi figyelembevétel alapjának – logikáját követve, azt állítja: a magasabb rendű állatokat, amelyek szintén rendelkeznek ezekkel a képességekkel, az emberrel azonos módon kell megítélni (Singer 2005). Az individualisztikus elméletek korlátozottak, csak a magasrendű állatok jogainak figyelembevételére szólítanak fel, semmit sem mondanak a többi élőlény értékéről, és az ökológiai közösség egészéről. Az utóbbi védelmére helyezi a hangsúlyt Aldo Leopold *föld-etikája*, amely hangsúlyozza, hogy az etikának ki kell terjednie a terjednie az embernek a Földhöz, az azon élő növényekhez és állatokhoz való viszonyára. Az élet piramisáról ír, amelyben az ember egy a piramis magasságát és bonyolultságát adó elemek közül. Az életközösséget energia-szökőkútként ragadja meg, mely a talaj, a növények és állatok láncolatain keresztül tör a magasba, az energiát felfelé vezető ágak a táplálékláncok, a halál és a lebomlás a „visszahulló víz”.

A föld-etika alapelve a következő: „*Valami akkor jó, helyes, ha segít megőrizni az élő közösségek egységét, stabilitását és szépségét. Rossz, ha nem így cselekszünk.*” (Leopold 2000: 115).²⁷ Holmes Rolston III az individualisztikus és a holisztikus felfogást kapcsolja össze elméletében. Rolston rámutat, hogy a vadonban nincsenek jogok, a természet közömbös az egyes egyedek jólétével szemben. Egy környezeti etika az emberitől eltérő ismervekkel rendelkezik: a kultúra jó az embereknek, viszont gyakran rossz az állatoknak, a túl sok emberi gondoskodás vadságukat mesterséges alkotássá változtatná. Ugyanakkor felismerhetjük azt is, hogy *minden organizmus önmagában való értéket képvisel*: az organizmus spontán, önmagát megtartó rendszer, amely fenntartja és reprodukálja magát, véghez viszi programját, tehát több pusztító fizikai okok összességénél. Léteznek az okokat felügyelő és igazgató információk, ez végcél, egyfajta öntudatlan célt, teloszt ad az organizmusnak. Mindezt az információt a DNS hordozza. Az a fizikai állapot, melynek elérésére az élőlény törekszik, amire programozva van, értékes állapot: értéke ebben a teljesítményben mutatkozik meg. *Minden lénynek megvan a maga-módján-való-java* és minden lény úgy védi a maga javát, mint jó dolgot. Az érték nem emberi eredetű, hanem az élet természetéből fakad. Rolston további érvekkel támasztja alá, hogy nemcsak az élő egyed, hanem *a faj is értékes* és védelmet érdemel: a genetikai állomány, amelybe a telosz kódolva van, legalább annyira a faj tulajdona, mint az egyedé, melyen keresztül halad. Az ökoszisztémák esetében nem beszélhetünk törekvésekről, szerveződési központról, genomról. Az ökoszisztémának nincs feje, de fejlődésének van iránya, ez pedig a minél nagyobb fajdiverzitás felé mutat. *Az ökoszisztéma nem szuperorganizmus, de valamiféle vitális mező.* Ezt egy új fogalommal, a *rendszer-érték* fogalmával írhatjuk le: kötelességeink vannak magával a rendszerrel szemben, amely létrehozta és védelmezi egy élőlényközösség alkotórészeit (Rolston 1999, Rolston 2005) Arne Naess, a mélyökológia atyja, a Gestalt-alapú világlátást ajánlja a redukcionista szemlélet helyett: ez a kapcsolatokat tekinti elsődlegesnek, mivel a bio-

27 Ehhez lásd még: Callicot 2005

szféra egymással kölcsönös függőségben lévő elemek hálózata, amelyek csak együtt életképesek (Naess 2005, Tóth I. 2005).

Összefoglalva: minden élőlényben belső értéket (a biotikus közösségben „rendszer-értéket”), az emberben sajátos belső értéket, amelyet emberi méltóságnak nevezünk, ismerünk fel. Az ember része a természetnek, de megkülönböztető sajátosságokkal is rendelkezik. *A természet az ember számára Élet-közösséget jelent.* Az Élet minden megvalósulási formájában tiszteletet érdemel. Ez nem azt jelenti, hogy az ember nem használhatja fel a természeti létezőket élete fenntartásához, de ezt az Élet csodálatos és titokzatos rendjének, a biotikus közösség és az egyes élő természeti entitások méltóságának tiszteletben tartásával kell tennie. Az élettelen természet erőforrásainak kiaknázásakor is az Élet fenntartásának biztosítása ill. a természeti képződmények, tájak szépségének megőrzése jelenti a korlátozó tényezőt.

3. Alkotás és önmegvalósítás

Vissza kell találunk az önmegvalósítás valódi értelméhez, mert ez többet is jelenthet, mint a fogyasztási javakban való tobzódást, gépektől való függőséget, szórakoztató „kikapcsolódást”. Az önmegvalósítás alapját a szabadság lehetősége adja meg. Már volt szó arról, hogy Nyugaton a választás sokszor csak látszólagos, továbbá nem nehéz belátni, hogy az embert számos meghatározottság köti (képességbeli, anyagi, környezeti). A választás valóban csak látszólagos, ha beleragadunk az „elvárt”, a „mindenki által követett” életsémába, és saját életünk nem más, mint ennek az adott sémának a kitöltése. Emberi méltóságunk egyik fő összetevője az önmagunk „létrehozását”, cselekedeteinkkel való megalkotását lehetővé tévő szabadságban rejlik, ezért vállalva a kockázatot el is térhetünk ettől a sémától. Önmagunk kiteljesítésére kell törekednünk, ami csak az embertársakkal és a természettel egységben történhet meg, semmi esetre sem azok ellenében. *Az eszköz- és verseny-szemléletet, az individualizmust, a minden áron való leigázni akarást a valódi kiteljesedés cél-szemléletté, együttéléssé, kooperációvá és harmóniává változtatja.* A mechanikus és lélektelen munkát végző eszköz-ember a munkatevékenységet alkotás-ként felfogó és megélt emberré változik. Az értelem nélküli fogyasztást és felhalmozást, a „kikapcsoló” szórakozást felváltja a valódi szükségleteknek megfelelően berendezett és kiteljesítő élményekre törekvő élet. Naess önmegvalósításon a személyiség kitágítását és elmélyítését érti, a természettel való azonosulást, az ökológiai én kialakítását, túllépve az élőlényeket elválasztó különbségeken (Naess 2005). László Ervin megkülönbözteti a „moderneket” kultúráját az „alkotók” kultúrájától, akiket többek között az jellemez, hogy hiteles árukat és szolgáltatásokat kívánnak, szeretnek belemerülni az események sűrűjébe, nem felületesek, annak az „élményiparnak” a fogyasztói, amely nem anyagi javakat, hanem gondolatébresztő vagy felvillanyozó tapasztalatokat kínál, és holisztikus szemléletet vallanak. László szerint Nyugaton egyre inkább növekszik az alkotók népessége (László 2002: 37–43). Ide kapcsolódva jegyzem meg, hogy terjednek az *alternatív életmód-mozgalmak*, mint például az önkéntes

egyszerűség mozgalma, de ide sorolható az alulról építkező közösségek számának és jelentőségének gyors növekedése is (Marosán 2004). Ezek általában a Rendben belüli „saját világ” kialakítását hirdetik. Nem annyira radikálisak, mint a hatvanas évek különféle mozgalmi, ahol megtaláljuk a Renddel való aktív szembehelyezkedést (diáklázadások) illetve a Rendből való kivonulást is (hippi-mozgalom: ahol fontos szerepet játszott a szabadság valódi megélése, a fogyasztói társadalom kritikája, az erőszak és a háború elutasítása, a közösségiség, a szolidaritás). Bár sokan vélik úgy, hogy mindez csak néhány évig tartó életmód-lázadás volt, ezt követően a lázadók nagy többsége is „beépült” az establishmentbe, ezért az ilyen jellegű kísérletek nem jelenthetnek releváns választ a társadalmi problémákra. Mindenesetre a fennálló kultúra élet- és világszemléletének tarthatatlansága, a változtatás elkerülhetetlensége a 20. század közepétől egyre inkább nyilvánvalóvalóvá válik: a hatvanas évekbeli útkeresések ezt fejezték ki, de ez a belátás hívta életre a későbbiekben az ökológiai, illetve az egyéb globalizáció-kritikai mozgalmakat is, amelyek egyelőre nem képviselnek túl nagy súlyt, de jelen vannak, figyelemfelkeltő akcióik vitára készítetnek és olykor konkrét eredményeket is elérnek.

IV. Van esély?

Van esélyünk arra, hogy eljussunk a hatékonyság világából a harmónia világába? Van esélyünk arra, hogy általánossá váljon a fenntartható fejlődés gondolata, a tisztelet parancsa és az alkotó életszemlélet? Van esélyünk elkerülni a katasztrófákat, a civilizáció barbárságba fordulását? Van esélyünk egy emberhez méltó életre? És a következő nemzedéknek lesz-e esélye erre?

A Föld egyik államában sem érvényesülnek maradéktalanul a fenntartható fejlődéssel kapcsolatos kritériumok, a környezetvédelmi előírások, az ökológiai szemlélet fontosságát még kevesen értették meg, egyre kevesebben mondhatják el magukról, hogy alkotó jellegű munkát végeznek. Ez pesszimizmusra adhatna okot a jövőt illetően. De talán nem reménytelen a helyzet: az államok és a gazdasági szereplők is egyre inkább magukévá teszik a fenntartható fejlődés gondolatát, szaporodnak az ökológiai szemlélet alapján tevékenykedő szervezetek, egyre több, a fenti elveket valló életmód-közösség jön létre. Mindenki a saját életével, cselekedeteivel teszi le a voksot: a harmónia világa mellett vagy ellen. Ehhez ma még bátorság: olykor „kilépés” és „ellentmondás” is kell. Esélyt kell adnunk önmagunknak az emberhez méltó élet megvalósítására, mivel csak ezzel járulhatunk hozzá egy élhető, tiszteleten és méltóságon alapuló jövőbeli világ lehetőségének megteremtéséhez.

Irodalom

- Barcsi Tamás (2005): Az ember méltósága (Attraktor, Gödöllő-Máriabesnyő)
 Beck, Ulrich (2005): Mi a globalizáció? (Belvedere, Szeged)
 Callicot, Baird (2005): A föld-etika fogalmi megalapozása (In: Környezet és etika,

- Szöveggyűjtemény, szerkesztette: Lányi András és Jávor Benedek, L'Harmattan Kiadó, Bp.)
- Capra, Fritjof: Az áradat megfordulása, <http://www.terebess.hu>
- Császár Zoltán (2006): A globális média szerepe a globális térben (Polgári Szemle, 2006/június)
- Csányi Vilmos (1999): Kultúra és globalizáció (2000/1999, április-május)
- Derrida, Jacques (1997): Ki az anya? (Jelenkor, Pécs)
- Elias, Norbert (2004): A civilizáció folyamata (Gondolat, Bp.)
- Farkas János: Elméletek az információs társadalomról, <http://www.titoktan.hu>
- Foucault, Michel (1990): Felügyelet és büntetés. A börtön története (Gondolat, Bp.)
- Foucault, Michel (2004): A bolondság története a klasszicizmus korában (Atlantisz, Bp.)
- Fukuyama, Francis (2003): Poszthumán jövődönk (Európa, Bp.)
- Gerbner, George (2002): A média rejtett üzenete (Osiris, Bp.)
- Habermas, Jürgen (1993): Egy befejezetlen projektum – a modern kor (In: J. Habermas – J.-F. Lyotard – R. Rorty: A posztmodern állapot, Századvég, Bp.)
- Hankiss Elemér (1999): Proletár reneszánsz (Helikon Kiadó, Bp.)
- Hankiss Elemér (2000): Élet és halál a bulvársajtóban, Szempontok a fogyasztói civilizáció elemzéséhez (In: A kérdéses civilizáció, Helikon- Korridor)
- Horkheimer, Max – Adorno, Theodor W. (1990): A felvilágosodás dialektikája (Gondolat – Atlantisz, Bp.)
- Jávorszky Edit (2006): A globalizáció és a környezeti katasztrófák víziójának reprezentációja a modern szépirodalomban (Apáczai-Napok, Globalizáció és fenntartható fejlődés, Tanulmánykötet, Győr)
- Jonas, Hans (2005): Az emberi cselekvés megváltozott természete (In: Környezet és etika, Szöveggyűjtemény, szerkesztette: Lányi András és Jávor Benedek, L'Harmattan Kiadó, Bp.)
- Jonas, Hans (1999): Miért tárgya a technika az etikának? Öt ok (In: Legyenek-e a fáknak jogaik? Környezeti-etikai szöveggyűjtemény, szerkesztette: Molnár László, Typotex)
- Karácsony András (1997): Bevezetés a társadalomelméletbe (Rejtjel, Bp.)
- Kardos Gábor: Szinglitársadalom vagy szinglibetegség? <http://www.talaljuk-ki.hu>
- Keller Tamás (2006): A hacker-etika. Gondolatok Pekka Himanen: The Hacker Ethic and the Spirit of Information Age című könyvéről. (Szociológiai Szemle, 2006/2)
- Klaniczay Gábor (2003): Ellenkultúra a hetvenes-nyolcvanas években (Noran, Bp.)
- László Ervin (2002): Meg tudod változtatni a világot (Magyar Könyvklub, Bp.)
- Leopold, Aldo (2000): Föld-etika (In: Természet és szabadság, szerkesztette: Lányi András, Osiris, Bp.)
- Lyotard, Jean-François (1993/A): A posztmodern állapot (In: J. Habermas – J.-F. Lyotard – R. Rorty: A posztmodern állapot, Századvég, Bp.)
- Lyotard, Jean-François (1993/B): Szélgjegyzetek az elbeszélésekhez (In: J. Habermas – J.-F. Lyotard – R. Rorty: A posztmodern állapot, Századvég, Bp.)
- Marcuse, Herbert (1990): Az egydimenziós ember (Kossuth, Bp.)
- Marosán György (2004): Az esélyek új korszaka (Esély, 2004/5)
- Mumford, Lewis (1988): Az ember öröksége (Filozófiai Figyelő, 1988/1-2)
- Murányi András (2003): Dominóelv (Népszabadság, 2003. augusztus 23.)
- Naess, Arne (2005): Önmegvalósítás (In: Környezet és etika, Szöveggyűjtemény, szerkesztette: Lányi András és Jávor Benedek, L'Harmattan Kiadó, Bp.)
- Nyíri Kristóf: Információs társadalom és nemzeti kultúra, <http://nyitottegyetem.phil-inst.hu>
- Ortega Y Gasset, José (2003): A tömegek lázadása (Nagyvilág, Bp.)
- Pálffy István (2004): Miért nyúz a news? (Médiamix, 2004/április)

ESSZÉ

- Parton, Nigel – O' Byrne, Patrick (2006): Mi a konstruktív szociális munka? (Esély, 2006/1)
- Rolston III, Holmes (2005): A környezeti etika időszerű kérdései (In: Környezet és etika, Szöveggyűjtemény, szerkesztette: Lányi András és Jávor Benedek, L'Harmattan Kiadó, Bp.)
- Rolston III, Holmes (1999): Van-e környezeti etika? (In: Legyenek-e a fáknak jogaik? Környezeti-etikai szöveggyűjtemény, szerkesztette: Molnár László, Typotex)
- Singer, Peter (2005): Minden állat egyenlő (In: Környezet és etika, Szöveggyűjtemény, szerkesztette: Lányi András és Jávor Benedek, L'Harmattan Kiadó, Bp.)
- Spinoza, Benedictus de (1979): Etika (Gondolat, Bp.)
- Szabó Gábor (2005): Környezeti etika és turbókapitalizmus (Eszmélet, 65. szám)
- Tari Annamária: A test és a szexualitás a fogyasztói társadalomban...
www.lelekenothon.hu
- Time, December 25, 2006–January 1, 2007
- Tóth I. János (2005): Fejezetek a környezetfilozófiából (JATE Press, Szeged)
- Török Emőke (2006): Túlléphetünk-e a bérmunka társadalmán? (Szociológiai Szemle, 2006/2)
- www.ff3.hu, A fenntartható fejlődés honlapja

Nyolc év termése, egy kötetben

„Pillantás a Szigetre – civil világ 1997-2005” – ezzel a címmel jelent meg Szász Anna gyűjteményes kötete, a Sík Kiadónál, a Társadalomtudományi füzetek c. sorozatban.

A szerző a címben is jelölt időszakban folyóiratunk állandó külső munkatársaként a Civil Világ rovat vezetője volt. Olvasóink tehát rendszeresen találkozhattak nagy műgonddal, és egyúttal nagy empátiával megírt elemzéseivel, melyek a civil szervezetek működését mutatták be. Így, körképszerűen összefogva azonban az is kiderül, hogy ezek a tanulmányok valójában a terület mikroszociológiáját adják. A végtaghiányos gyerekektől a veseátültetésre várókon keresztül az agresszióknak kitett nőig, s az egyszerűen csak megöregedett vagy a szegénységbe beleragadt emberekig sokan megjelennek ezekben az írásokban. Közös jellemzőjük, hogy ők már – szemben a társadalom számos, magára maradt szereplőjével – megtalálták a kapcsolatot a számukra adekvát civil szervezetekkel. A körkép egyszerre drámai és biztató; a sokféleséget villantja fel, ahogyan a szerző is sokféle módszerrel tárja fel mind a szervezetek, mind az érintettek gondjait, problémáit. Aki olvasta, annak a teljességet, aki még nem, annak pedig az izgalmas újdonságot kínálja ez a kötet.

Szász Anna könyve megvásárolható a Szociális Innováció Alapítvány-nál, Bp., Erzsébet krt. 51. I. em. Kapukód: 46. (d.e. 10–14-ig)

(L.J.)